

คำว่า “ศรีฆนะ” ในจารึกกัมพูชา:
“นิกาย” หรือ “นิรมานกาย”
(‘Śrīghana’ in Cambodian In-
scriptions: ‘Buddhist Sect’ or
‘Buddha’s Transformation
Body’)

พิชญา สุ่มจินดา*

(Pitchaya Soomjinda)

* อาจารย์ประจำสาขาวิชาศิลปะไทย ภาควิชาศิลปะไทย คณะวิจิตรศิลป์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

<<https://sites.google.com/a/finearts.cmu.ac.th/pitchaya/>>

ผู้เขียนขอขอบคุณรองศาสตราจารย์ ดร. พิริยะ ไกรฤกษ์ แห่งมูลนิธิพิริยะ ไกรฤกษ์ ที่กรุณามอบภาพถ่ายอันทรงคุณค่าประกอบการเขียนบทความ คุณสุชาติ สินหารยัน เพื่อนผู้มอบพระสูตรและหนังสือด้านพุทธศาสนา หลายเล่มให้ค้นคว้าและร่วมสนทนาแลกเปลี่ยนความเห็นกับผู้เขียนใน ประเด็นเรื่องคำว่าศรีฆนะมาตั้งแต่ต้น คุณปิยะ สินหารยัน ช่วยติดตาม บทความวิชาการจากมหาวิทยาลัยโซกะ (Soka University) ประเทศญี่ปุ่น สำหรับความรับผิดชอบในบทความย่อมเป็นของผู้เขียนแต่เพียงผู้เดียว.

บทความวิจัย

-

วิชาการ

บทคัดย่อ

บทความนี้เป็นศึกษาคำว่า “ศรีธมมะ” ที่ปรากฏในจารึกหลายหลักของกัมพูชาซึ่งก่อนหน้านี้ได้อ่านจารึกของกัมพูชาอย่างคล้อย ฌักส์เสนอว่าเป็นชื่อของนิกายหนึ่งของพุทธศาสนาลัทธิตันตริยานของกัมพูชาและมีศูนย์กลางอยู่ที่วังศรามะหรือฉบาร รัสนีสันนิษฐานว่าคงตั้งอยู่บริเวณปราสาทพระขรรค์กำแพงสวายในจังหวัดกำแพงจามของกัมพูชา โดยแสดงออกในรูปแบบของพระพุทธรูปห้าองค์หรือพระปัญญาสุคตหรือพระปัญญาชินะที่นับถือกันในลัทธิตันตริยาน แต่จากการศึกษาพบว่าคำว่าศรีธมมะเป็นเพียงคำแสดงพระคุณนามหนึ่งของพระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นพระมานุชิพุทธะและทรงดำรงสภาวะเป็นนิรมานกายและใช้กันอย่างแพร่หลายไม่จำกัดเฉพาะว่าเป็นลัทธิหรือนิกายใด อันเป็นลักษณะเดียวกับที่ปรากฏในจารึกของกัมพูชาโดยไม่พบบริบทของการใช้คำนี้ในฐานะนิกายแต่อย่างใด ส่วนรูปของพระศรีธมมะควรสอดคล้องกับที่บหลังรูปพระพุทธเจ้า ๗ องค์ที่พบในงานพุทธศิลป์ทั้งในประเทศไทยและกัมพูชาในฐานะที่ทรงเป็นนิรมานกายตามพุทธปรัชญาตรีกายของลัทธิมหายานมากกว่ารูปพระพุทธเจ้า ๕ พระองค์ตามข้อเสนอของโคลด์ ฌักส์ อันควรได้แก่ พระปัญญาชินะในฐานะที่ทรงเป็นสัมโภคกาย

ABSTRACT

This paper aims to study on the term 'Śrīghana ' which appears in many Cambodian inscriptions. In the past, some readers of Cambodian inscriptions like Claude Jacques proposed that this term is the name of a sect, Tantrayana Buddhism - centre of the Vamṣārāma or Chapar Ransi, which is believed to be located around the stone palace complex of Prakan Kampongswai in Kampong Cham Province. The symbols of this sect consist of the five Jinas which were upheld by Tantrayana Buddhism. However, the studies found in some text books lead to the understanding that the term 'Śrīghana' is an epithet, reflecting of the grandeur of the historical Buddhas who had transformation bodies. This term is found to be used widely with no regards to the sect. This concurs with the facts found from Cambodia inscriptions, which indicated that the term was used without the context of any sect. As for the form, 'Śrīghana' should be depicted in the form shown in the Lintels of the seven Buddha images found in many Buddhist art in Thailand and Cambodia; and should have the transformation body rather than the form of the five Buddha images, as Claude Jacques proposed, which should have been the five Jinas who were the Bliss Bodies.

๑. ความนำ

“ศรีษณะ” อันหมายถึง ผู้รุ่งโรจน์ซึ่งประกอบด้วยสิริ ในพจนานุกรมรวมศัพท์คำพ้องความหมายภาษาสันสกฤตหรือ*อมรโกศ* ของอมร สิงหะจากช่วงประมาณกลางพุทธศตวรรษที่ ๙ - กลางพุทธศตวรรษที่ ๑๐ ปรากฏคำนี้เป็นหนึ่งในพระคุณนามที่ใช้เรียกขานพระพุทธเจ้าเช่นเดียวกับคำว่าตถาคต ภควาน สุคต สรวัชญะ ธรรมราชา สมันตภัทร ทศพล ฯลฯ และเป็นไม่กี่พระคุณนามที่ใช้พระนามของเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ คือ พระ “ศรี” ประกอบ (Skilling 2004: 147) ในบทความเรื่อง “The Buddhist Sect of Srīghana in Ancient Khmer Lands” (2006) หรือ “พุทธศาสนานิกายศรีษณะในดินแดนกัมพูชาโบราณ” ของโคล็อด ฌักส์ (Claude Jacques) นักอ่านจารึกกัมพูชาคนสำคัญได้เปิดประเด็นน่าสนใจถึงการปรากฏของคำว่า “**ศรีษณะ**” (*ศรีษณะ*) ในจารึกกัมพูชา (จารึกเองมักสะกดกันผิดเป็น “ศรีษณะ”) แม้จะเป็นประเด็นเล็ก ๆ ที่อาจจะไม่ได้มีผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงคำอธิบายประวัติศาสตร์กัมพูชาในวงกว้างเหมือนข้อเสนอหลายเรื่องของฌักส์ซึ่งนับว่าทรงอิทธิพลต่อการศึกษาตีความประวัติศาสตร์ของกัมพูชา หากบทความดังกล่าวฌักส์ก็แสดงให้เห็นว่าคำว่า “ศรีษณะ” ควรค่าแก่การนำมาศึกษาและตีความในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของปรากฏการณ์ทางประวัติศาสตร์พุทธศาสนาของกัมพูชา เพราะอย่างน้อยคำนี้ก็ปรากฏในจารึกของกัมพูชาที่พบในขณะนี้แล้วถึง ๙ หลัก

ข้อเสนอใหม่ที่ได้รับการอธิบายประกอบข้อมูลอันหนักแน่นจากจารึกความสามารถอันเป็นที่ประจักษ์ในการเชื่อมโยงข้อมูลจากจารึกหลักต่าง ๆ ทำให้ฌักส์ไม่ลังเลที่จะเสนอว่า “ศรีษณะ” นอกจากจะเป็นพระนามหนึ่งของพระพุทธเจ้าแล้วยังอาจเป็นชื่อ “นิกาย” หนึ่งของพุทธศาสนาเถรวาทซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่ “ฉบาร รันสี” หรือวังศรามะในภาษาสันสกฤตและปรากฏเป็นรูปเคารพในงานพุทธศิลป์ของกัมพูชาด้วย (Jacques 2006: 75) แนวคิดเรื่องนิกายศรีษณะยังได้รับการต่อยอดในงานเขียนรุ่นหลังของฌักส์อย่าง “The Khmer Empire: Cities and Sanctuaries from the 5th to the

13th Century” ซึ่งสันนิษฐานเพิ่มเติมในงานเขียนขึ้นต่อมาว่าศูนย์กลางของนิกายนี้อยู่ที่ปราสาทพระขรรค์กำแพงสวาย จังหวัดกำแพงจาม ประเทศกัมพูชา (Jacques 2007B: 202) พร้อมภาพประกอบที่แสดงถึงประติมานิรมานวิทยา (iconography) ของพระพุทธรูป ๕ พระองค์ใน “นิกายศรีชนะ” บนทับหลังของปราสาทดังกล่าว รวมไปถึงทับหลังของปราสาทพิมายในประเทศไทยด้วย (Jacques 2007B: 8 - 9, 183, 187, 211) และต่อมายังได้เปลี่ยนความเห็นใหม่ว่าประติมานิรมานวิทยาดังกล่าวควรแสดงถึงอิทธิพลของพุทธศาสนาลัทธิตันตริยานในกัมพูชา (Jacques 2007B: 192)

หากข้อเสนอเรื่องนิกายศรีชนะของฉัคส์ถูกต้อง ก็จะเป็นการเปิดมุมมองใหม่ให้กับการศึกษาประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในอาณาจักรกัมพูชาโบราณ ที่ปรากฏหลักฐานเพียงหยิบมือเมื่อเทียบกับศาสนาพราหมณ์ โดยเฉพาะเรื่องของ “นิกาย” พุทธศาสนาใหม่ ซึ่งคงไม่เป็นที่รู้จักกันมาก่อนทั้งในอินเดียและอาจมีพัฒนาการขึ้นในอุษาคเนย์ด้วยซ้ำไป อย่างไรก็ตาม ข้อเสนอดังกล่าวก็ก่อให้เกิดคำถามตามมาเช่นกันในเรื่องความหมายที่แท้จริงของคำว่า “ศรีชนะ” ที่พบในจารึกของกัมพูชา เพราะเมื่อพิจารณาบริบทและความหมายของคำว่าศรีชนะจากจารึกของกัมพูชาที่ฉัคส์ เทียบกับบริบทของศรีชนะในงานวรรณกรรมและพุทธศาสนาที่ปรากฏทั้งในอนุทวีปอินเดียและอุษาคเนย์ อันนับเป็นจุดอ่อนของข้อเสนอของฉัคส์ที่มุ่งความสำคัญไปที่จารึกของกัมพูชามากเป็นพิเศษ ก็พบความขัดแย้งกันเองในเรื่องการตีความหมายของ “ศรีชนะ” โดยมีความเป็นไปได้ที่คำว่าศรีชนะอาจไม่ได้เป็นชื่อของนิกายพุทธศาสนาตามข้อเสนอ นั้นเช่นกัน

หลังจากการนำเสนอบทความของโคลด์ ฉัคส์เมื่อพุทธศักราช ๒๕๔๗ แล้ว ดูเหมือนว่านักวิชาการจึงเริ่มศึกษาความหมายและการใช้คำว่าศรีชนะจากหลักฐานต่าง ๆ เป็นพิเศษ ที่น่าสนใจเป็นบทความของปีเตอร์ สกิลลิง (Peter Skilling) นักวิชาการด้านพุทธศาสนศึกษา เรื่อง “Random Jotting on Śrīghana: An Epithet of Buddha” (2004) บทความดังกล่าวรวบรวมหลักฐานที่กล่าวถึงคำศรีชนะจากคัมภีร์ จารึก และงานวรรณกรรมพุทธศาสนาทั้งในอินเดีย เนปาล ธิเบต ศรีลังกา ตลอดจนประเทศใน

อุษาคเนย์เช่นกัมพูชาเท่าที่ค้นคว้าได้จากฐานข้อมูล ดัชนี และตำรับตำราเท่าที่มีอยู่โดยแบ่งการ “สุมตัวอย่าง” ของคำว่าศรีษณะออกเป็น ๒ หัวข้อหลักด้วยกัน คือ ศรีษณะในงานวรรณกรรมพุทธศาสนาครอบคลุมงานวรรณกรรมทั้งของพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาสันสกฤต ภาษาบาลี หรือแม้แต่ภาษาสันสกฤตผสม^๑ และศรีษณะในจารึกต่าง ๆ ทั้งที่พบในอินเดีย เนปาล และกัมพูชา สกิลิ่งตั้งข้อสังเกตว่า “ศรีษณะ” เป็นคำที่พบได้ไม่น้อยสักทีเดียวนัก (ดังที่ฉิมส์อ้าง) แต่ก็ไม่ได้ถึงขนาดที่พบเสมอในบันทึกทางพุทธศาสนา (Skilling 2006: 147) และพบการใช้คำนี้ทั่วไปไม่จำกัดว่าเป็นลัทธิหรือนิกายทางพุทธศาสนาใดในฐานะ “พระคุณนาม” ของพระพุทธรูปต่างจากข้อเสนอของฉิมส์ที่ให้ความเห็นว่าเป็น “นิกาย” หนึ่งของพุทธศาสนาในกัมพูชา

บทความนี้จึงเป็นความพยายามในการคลี่คลายความหมายของคำว่า “ศรีษณะ” จากหลักฐานลายลักษณ์อักษรทั้งจารึกและวรรณกรรมพุทธศาสนาต่าง ๆ นอกจากจารึกของกัมพูชาที่เคยมีผู้ประมวลไว้แล้วประกอบกับบริบทของพุทธปรัชญาที่แฝงความหมายอยู่ในคำว่า “ศรีษณะ” และที่ขาดไม่ได้ คือ ประติมานิรมานวิทยาของที่พึงได้จากบริบทของคำว่า “ศรีษณะ” จากจารึกของกัมพูชา

^๑ ภาษาสันสกฤตผสม (Hybrid Sanskrit) มีรูปแบบที่แตกต่างไปจากภาษาสันสกฤตพระเวท (Veda Sanskrit) และภาษาสันสกฤตแบบแผน (Classical Sanskrit) มีกำเนิดขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ ๓ - ๔ ร่วมสมัยกับภาษาสันสกฤตแบบแผน แต่มีลักษณะเฉพาะที่ใช้ในการเขียนหลักธรรมและเรื่องราวทางพุทธศาสนา ประชาชนในพุทธศาสนาบางท่านจึงเรียกว่า ภาษาสันสกฤตผสมทางพุทธศาสนา (Buddhist Hybrid Sanskrit) (มหาวิสตุตวาน เล่ม ๑ ๒๕๕๓: (๕)).

๒. ศรีษณะในวรรณกรรมพุทธศาสนา

จากการสุ่มตัวอย่างและการให้บรรณาธิบายของสกลิ่งเกี่ยวกับคำว่าศรีษณะในงานวรรณกรรมพุทธศาสนา พบในภาษาสันสกฤตและภาษาสันสกฤตลูกผสมเป็นส่วนใหญ่ มีเพียงตัวอย่างเดียวที่ใช้ภาษาบาลีในนิกายเถรวาท คือ คัมภีร์*ทีปวงส์* ของคณะสงฆ์มหาวิหารในลังกา อย่างไรก็ตาม เพื่อให้ง่ายต่อการศึกษาและทำความเข้าใจ ผู้เขียนจึงขอสรุปบริบทของการใช้คำว่าศรีษณะที่สกลิ่งได้รวบรวมไว้ออกเป็น ๓ ประเภทด้วยกัน คือ ศรีษณะในบริบทที่หมายถึงพระศากยมุนี ศรีษณะในบริบทที่หมายถึงพระพุทธเจ้าทั้งปวง และศรีษณะในบริบทที่หมายถึงพระมานุชิพุทธะ

๒.๑ ศรีษณะในบริบทที่หมายถึงพระศากยมุนี

ศรีษณะในบริบทที่หมายถึงพระศากยมุนีหรือที่นิกายเถรวาทเรียกว่าพระโคตมะหรือสมณโคตมพบในคัมภีร์มหาวิสตุอวทาน และมหากาพย์พุทธจริต (Skilling 2004: 149 - 150) คัมภีร์มหาวิสตุ เขียนด้วยภาษาสันสกฤตผสมและเป็นคัมภีร์สำคัญของนิกายโลโกตตราวทานิกายย่อยของนิกายมหาสังฆิกาวาทที่เน้นความเหนือโลกและเหนือธรรมชาติหรือ “โลกุตระ” (โลกุตตร) ของพระตถาคตจึงพรรณนาพุทธประวัติในแต่ละช่วงพระชนมชีพอย่างมหัศจรรย์เหนือธรรมชาติ^๒ (มหาวิสตุอวทาน เล่ม ๑ ๒๕๕๓: (๕)) พบการใช้คำว่า ศรีษณะในบริบทที่เกี่ยวข้องกับพุทธประวัติของพระศากยมุนีถึง ๒ ตอนด้วยกัน (Skilling 2004: 149 - 150) ตอนหนึ่งกล่าวถึงพุทธประวัติในสัปดาห์ที่ ๔ หลังการตรัสรู้ ภูยานาคราชนามว่ากาละได้ทูลเชิญให้พระศากยมุนีเสด็จไปยังพิภพแห่งตน

^๒ นิกายโลโกตตราวทาเชื่อว่าพระพุทธเจ้าที่เรารู้กันนั้นเป็นเพียงร่างเนรมิตของภาวะเหนือโลก การที่พระองค์ทรงประพฤติเยี่ยมมนุษย์ทั่วไปก็เพื่อสงเคราะห์มนุษย์ ทรงกระทำพุทธกิจคล้อยตามชาวโลก เพื่อเกื้อกูลชาวโลก การประสูติ ตรัสรู้ แสดงปฐมเทศนา และปรินิพพานก็เพื่อสั่งสอนให้เห็นความไม่แน่นอนของชีวิตมนุษย์เหมือนเช่นพระองค์และเป็นอุบายธรรมอันเกิดจากพระกรุณาอย่างไร้ขีดจำกัดของพระองค์ (สุมาลี ๒๕๕๐: ๑๔).

ดังเช่นที่พระตถาคตในอดีต คือ พระกรกฎฉันทะ (พระกฤษณะ) พระกนกมุนิ (พระโกนาคมนะ) พระกาศยปะ (พระกัสสปะ) เคยเสด็จ พระศากยมุนีจึงเสด็จไปประทับยังพิภพนั้น ตามคำเชิญและเสวยวิมุตติสุขตลอดทั้งสัปดาห์ที่ ๔ ต่อมาในสัปดาห์ที่ ๕ พญานาคราชมูจลินท์ได้มาเฝ้าและเชิญเสด็จไปยังพิภพของตนโดยอ้างเหตุผลเดียวกัน พระศากยมุนีจึงเสด็จไปเสวยวิมุตติสุขตามคำเชิญของพญานาคราชนั้นตลอดทั้งสัปดาห์ที่ ๕ “ขณะนั้นมีฝนหลงฤดูตกลงมาตลอดวันตลอดคืนทั้งสัปดาห์ที่ ๕ พญานาคราชมูจลินท์จึงขดกายเป็นขนด ๗ ชั้นรอบพระวรกายของ**พระศรีชนะ**แผ่กว้างถึงครึ่งโยชน์และปรกด้วยพังพานถวาย” (The Mahāvastu 1956: 3: 287 - 288; Skilling 2004: 149) (ผู้เขียนเน้นข้อความ)

ในมหากาพย์**พุทธจริต** งานประพันธ์พุทธประวัติของพระศากยมุนีภาคภาษาสันสกฤตในรูปแบบมหากาพย์โดยพระภิกษุอัครโฆชะเปี่ยมไปด้วยความงามของภาษาและความลึกซึ้งของการอุปมาอุปมัย เชื่อกันว่าแต่งขึ้นในรัชสมัยของพระเจ้ากนิษกะ (ครองราชย์พุทธศักราช ๖๗๑ - ๖๙๔) แห่งราชวงศ์กุษาณะ (อัครโฆชะ ๒๕๔๗: (๗)) คำว่าศรีชนะปรากฏในสรรคที่ ๒๒ และ ๒๖ เมื่อกล่าวถึงพุทธกิจของพระศากยมุนี กล่าวคือในสรรคที่ ๒๒ เรื่องการเสด็จเยือนอัมรปาสิวัน ก่อนเสด็จถึงสถานที่ดังกล่าวพระศากยมุนีได้เสด็จข้ามแม่น้ำคงคาไปยังหมู่บ้านกุฎิเพื่อทรงแสดงพระธรรมเทศนาแล้วเสด็จต่อไปยังหมู่บ้านนาทิกะ

“๑๔. ในกาลนั้น ณ ที่นั้น มีผู้คนล้มตายจำนวนมาก พระมุนีจึงทรงอธิบายถึงภพภูมิที่พวกเขาจะไปเกิดใหม่ตลอดจนภาวะที่เขาไปเกิด

๑๕. หลังจากประทับอยู่ที่นั่นหนึ่งราตรี **พระศรีชนะพุทธเจ้า (ศรีชนะ)** ก็ได้เสด็จต่อไปยังเมืองไวศาลี และทรงประทับอยู่ในอุทยานอันงดงามของนางอัมรปาสิ (อมรปาสิ)” (อัครโฆชะ ๒๕๔๗: ๓๑๘) (ผู้เขียนเน้นข้อความ)

อีกแห่งหนึ่งปรากฏในสรรคที่ ๒๖ มหาปรินิรวาณ ในเวลาที่พระศากยมุนีใกล้จะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ปริพาชกชื่อสุภัทระหรือที่รู้จักกันในนามพระสุภัททะ प्रารธนา จะเฝ้าพระพุทธองค์เพื่อจะได้บรรลุนทางดับทุกข์ในขณะที่เป็นพระภิกษุ แต่ถูกพระอานนท์ห้ามไว้

“๕. ครั้นนั้น จิตใจของพระอานนท์เต็มไปด้วยความกังวลใจ เพราะคิดว่าปริพาชกนี้มาด้วยจุดประสงค์ที่จะโต้เถียงกับพระพุทธองค์โดยอ้างว่าตนปรารถนาพระสัทธรรม พระอานนท์จึงกล่าวตอบทั้งน้ำตานองใบหน้าว่า ‘นี่ไม่ใช่เวลาอันสมควร’

๖. ณ ที่นั้น สุภัทระปริพาชกผู้มีความปีติปราโมทย์อย่างยิ่งได้เข้าไปใกล้ ๆ พระศรีชนะ (ศรีชนะ) ผู้ทรงกระทำแต่กรรมอันประเสริฐ เมื่อได้โอกาสจึงถวายบังคมพระผู้มีพระภาคและกราบพูล” (อัสวโฆษะ ๒๕๔๗: ๓๔๑) (ผู้เขียนเน้นข้อความ)

นอกจากคัมภีร์ภาษาสันสกฤตแล้ว ศรีชนะยังพบได้ในคัมภีร์ที่ *ปวงส์* รัตนด้วยภาษาบาลีของนิกายเถรวาท ผลงานของคณะสงฆ์มหาวีหารในลังกา และนับเป็นตัวอย่างของงานวรรณกรรมพุทธศาสนาภาษาบาลีเพียงตัวอย่างเดียวในขณะนี้ก็กล่าวถึงพระพุทธเจ้าศรีชนะจำนวน ๒ ครั้งด้วยกัน กล่าวคือ ขณะตรัสรู้ได้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ครั้งหนึ่ง และอีกครั้งกล่าวถึงขณะประทับในเขตวันมหาวีหาร แคว้นโกศลซึ่งอนาถบิณฑิก เศรษฐีผู้มั่งคั่งสร้างถวาย (Skilling 2004: 151 - 152)

๒.๒ ศรีขนะในบริบทที่หมายถึงพระพุทธเจ้าทั้งปวง

สำหรับหัวข้อนี้จะเป็นตัวอย่างของคำว่าศรีขนะที่ไม่มีบริบทแวดล้อมจนกระทั่งสามารถระบุว่าจะหมายถึงพระพุทธเจ้าพระองค์ใด หากปรากฏในฐานะคุณนามที่ใช้ได้กับพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ บริบทนี้พบได้ในคัมภีร์มหาวัสตุ ซึ่งให้ความสำคัญเป็นพิเศษในเรื่องโลกตรสภาวะของพระตถาคตทุกพระองค์ (มหาวัสตอวทาน เล่ม ๑ ๒๕๕๓: (๕)) มิได้จำกัดเพียงพระศากยมุนีเท่านั้น โดยพบในตอนซึ่งกล่าวถึงภูมิที่ 10 (Skilling 2004: 149 - 150) ภูมิสุดท้ายที่พระโพธิสัตว์ได้ทรงส่งสมกุศลมูลจนก้าวล่วงสู่ภูมิที่ ๙ และบำเพ็ญภูมิที่ ๑๐ ให้บริบูรณ์แล้วเข้าสู่ภพชั้นดุสิตเพื่อรอการตรัสรู้ นั้น พระมหากาศยปะ (พระมหากัสสปะ) ได้กล่าวกับพระมหากาตยายนะ (พระมหากัจจายนะ) ถึงตอนที่พระตถาคตทั้งหลายทรงจุดจากสวรรค์ชั้นดุสิตมายังโลกมนุษย์ เข้าสู่พระครรภ์ของพระพุทธมารดาว่า “พระสัมมาสัมพุทธเจ้า (พระศรีขนะ - Skilling 2004: 149)^๓ ผู้กล้าหาญ ผู้มีศิริรุ่งเรือง ผู้ส่งสมกุศลมูลมาก่อน ในเวลาจุดจากภพดุสิตย่อมตรวจดูมหาวิโลกนະอย่างละเอียดถี่ถ้วน” (มหาวัสตอวทาน เล่ม ๑ ๒๕๕๓: ๙๓; The Mahāvastu 1956: 1: 112 - 113)

อีกตัวอย่างหนึ่งอยู่ในบทประณามพจน์ของคัมภีร์ศรีมหาเทวีวยาकरणะ กล่าวสรรเสริญ “พระตถาคตศรีขนะ” คำว่า “ตถาคต” เป็นคำที่ลัทธิมหายานใช้เรียกพระพุทธเจ้าทั้งปวงในฐานะหลักธรรมที่ปรากฏพระองค์อยู่ทั่วไปทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต โดยไม่จำกัดว่าเป็นพระองค์ใด (พิริยะ ๒๕๕๕: ๗๔) การใช้คำนี้ตถาคตนำหน้า จึง

^๓ สกิลลิงพบว่าปัญหาอย่างหนึ่งของการใช้ศัพท์ในงานเขียนภาษาอังกฤษ (รวมไปถึงงานแปล ?) ที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาของอินเดีย (ผู้เขียนเห็นว่าของไทยก็เป็นด้วย) คือ พระคุณนามหรือสมัญญานามที่หลากหลายของพระพุทธเจ้ากลับถูกจำกัดให้เหลือเพียงคำว่า “Buddha” (พระพุทธเจ้าหรือพระพุทธองค์) ในงานเขียนและงานแปลภาษาไทย) นอกจากพุทธศาสนาแล้วเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ก็ถูกจำกัดการเรียกขานพระนามที่หลากหลายให้เหลือเพียงคำว่าพระศิวะหรือพระวิษณุเช่นกัน (ดู Skilling 2004: 158).

อาจทำให้คิดว่าศรีษณะในที่นี้หมายถึงพระนามของพระตถาคตพระองค์หนึ่งได้เช่นกัน แต่หากคำนึงถึงบริบทของการใช้คำว่าตถาคตในบทประณามพจน์ดังกล่าว ซึ่งไม่เจาะจงลงที่พระพุทธเจ้าพระองค์ใดแล้ว ศรีษณะในที่นี้ก็อาจใช้แทนพระคุณนามของพระพุทธเจ้าทั้งปวงมากกว่าจะเป็นพระนามของพระพุทธเจ้าพระองค์ใดโดยเฉพาะได้เช่นกัน ดังในคัมภีร์สมาธิราชสูตร ของลัทธิมหายานรจนาด้วยภาษาสันสกฤตลูกผสม ในสรรคที่ ๒๖ ศีลิกสกันธนิรเทศะ กล่าวถึงพระพุทธเจ้า “ศรีษณะ” ที่มีจำนวนมากมายนับไม่ถ้วน (Skilling 2004: 153) ตามพุทธปรัชญาที่พบได้เสมอในลัทธิมหายาน ดังสาธยายไว้ในคัมภีร์สำคัญของลัทธิมหายาน คือ *สัทธรรมปุณฑริกสูตร* ตอนพระศากยมนิทรจงเปล่งพระรัศมีออกจากช่องพระอุษณิษะ ทันใดนั้น “พระพุทธเจ้าทั้งหลายประทับอยู่ทางทิศตะวันออกใน 50 ร้อยพันหมื่นโกฏิโลกธาตุจำนวนมากมายดุจเม็ดทรายในคางคานที่ก็ปรากฏให้เห็นโดยทั่วกัน” (*สัทธรรมปุณฑริกสูตร ๒๕๔๓: ๑๘๖*)

๒.๓ ศรีษณะในบริบทที่หมายถึงพระมานุषิพุทระ

ในหัวข้อนี้เป็นการกล่าวถึงศรีษณะในบริบทของ “พระมานุषิพุทระ” อันหมายถึงพระพุทธเจ้าที่ทรงเป็นมนุษย์และมีการเกิด แก่ เจ็บ และตายเช่นเดียวกับสรรพสัตว์ทั่วไป ทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต พระพุทธเจ้าหรือพระตถาคตซึ่งเป็นพระมานุषิพุทระล้วนมีพุทธประวัติคล้ายคลึงกันเป็นลำดับ ตั้งแต่การจุติจากสวรรค์ชั้นดุสิต ประสูติมหาภิเนษกรมณ ตรีสรู์ แสดงปฐมเทศนา แสดงพระธรรมเทศนาโปรดสรรพสัตว์ และปรินิพพาน เว้นแต่รายละเอียดปลีกย่อยที่มีความแตกต่างกัน ตั้งแต่พระนามของพระองค์ พระนามพระพุทธบิดาและพระพุทมารดา ขนาดพระวรกาย พระขนมายุ สีพระวรกาย พาหนะที่เสด็จออกมหาภิเนษกรมณ ไม่ตรีสรู์หรือปรินิพพาน เป็นต้น ในลัทธิมหายานและลัทธิตันตрянานิยมแสดงเป็นรูปพระมานุषิพุทระ ๗ พระองค์ อันได้แก่ พระวิปศีย์ (พระวิปัสสี) พระศิขี (พระสิขี) พระวิศวกู (พระเวสสกุ) พระกรกัจฉันทะ พระกนกมุณี พระกาศยปะ และพระศากยสิงห์ (พระศากยมนิ) นิกายเถรวาทนิยมเรียกว่า “พระอดีต

พุทธะ” ตัวอย่างเช่น พระอดีตพุทธะ ๔ พระองค์แห่งภัททกัปก็ตรงกับพระมานุชิพุทธะ ๔ พระองค์สุดท้ายดังกล่าว

ศรีษณะที่ได้รับการกล่าวถึงในฐานะที่ทรงเป็นพระมานุชิพุทธะปรากฏใน*รัตนมาลาวาทาน* หนึ่งในอวทาน^๑ ของเนปาล เขียนขึ้นด้วยภาษาสันสกฤตในบทประณามพจน์ว่า “**พระศรีษณะผู้รุ่งเรือง**ทรงสั่งสอนพระสังฆธรรมในโลก คำสั่งสอนของพระองค์ชนะแล้วซึ่งโลกทั้งสามตลอดกาล” (Skilling 2004: 153) (ผู้เขียนเน้นข้อความ) และใน*สวัยัมภูปุราณะ* หรือตำนานสฤปสวัยัมภูนาถในนครกาฎมาณชลุสฤปที่มีความสำคัญและศักดิ์สิทธิ์ของพุทธศาสนิกชนในเนปาล ก็กล่าวความคล้ายกันในบทประณามพจน์ว่า “พระผู้รุ่งเรืองยิ่ง ผู้ทรงประกาศแล้วซึ่งพระสังฆธรรมในไตรโลก คือ **พระศรีษณะ** พระพุทธเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ ข้าพเจ้าขอนอบน้อมและยึดถือพระองค์เป็นสรณะ” (Skilling 2004: 154) (ผู้เขียนเน้นข้อความ) ควรสังเกตว่าแม้ในบทประณามพจน์จากงานวรรณกรรมพุทธศาสนาของเนปาล ทั้ง ๒ แห่งจะไม่ระบุว่าพระศรีษณะเป็นพระพุทธเจ้าพระองค์ใด แต่จากเนื้อความที่ระบุไว้ว่าทรงสั่งสอนพระสังฆธรรมในไตรโลกหรือโลกทั้ง ๓ ซึ่งรวมถึงมนุษย์โลก อาจสรุปได้ว่าพระศรีษณะในที่นี้ทรงดำรงสถานะในฐานะพระมานุชิพุทธะผู้ทรงสั่งสอนพระสังฆธรรมในโลกมนุษย์

^๑ อวทานเป็นภาษาสันสกฤตตามความหมายตามรูปศัพท์ หมายถึง ๑. การกระทำที่ยิ่งใหญ่หรือการกระทำที่น่ายินดี ๒. ผลของการกระทำสิ่งใดย่อมได้ผลตอบแทนเช่นนั้น ๓. การกระทำที่บริสุทธิ์หรือการกระทำความดี ตรงข้ามกับขาดกอันเป็นเรื่องราวในพระอดีตชาติของพระพุทธองค์ขณะยังทรงเป็นพระโพธิสัตว์ที่มีความหมายเกี่ยวกับการเกิดในขณะนี้อวทานมุ่งความหมายไปที่การกระทำ คือ แนวคิดในเรื่องกรรม อวทานในความหมายนี้จึงเป็นเรื่องราวของเกี่ยวกับการกระทำในเรื่องใดเรื่องหนึ่งของบุคคลที่ส่วนใหญ่มักมีความศรัทธาต่อพระพุทธองค์และพระพุทธองค์ได้ตรัสอธิบายว่าการกระทำนั้น ๆ เป็นผลมาจากการกระทำในอดีตชาติและส่งผลถึงอนาคตชาติ (ดูรายละเอียดใน สุมาลี ๒๕๕๐: ๑๙ - ๓๕, ๔๕ - ๔๖).

๓. ศรีษณะในจารึกที่พบในอินเดีย เนปาล และไทย

จารึกที่กล่าวถึงคำว่า “ศรีษณะ” ในอินเดียมีตัวอย่างจากจารึกพบในวิหาร หมายเลข ๗ ที่มหาวิหารนาลันทา รัฐพิหาร ประเทศอินเดีย เขียนด้วยภาษาสันสกฤต อักษรपालะ - นาครี (เทวนาครี) รุ่นหลัง กำหนดอายุเวลาจากวิวัฒนาการของตัวอักษร ประมาณครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ประกาศการทำบุญกุศลของพระภิกษุนามว่าพระ วิปุลศรีมิตร (เข้าใจว่าคงเป็นพระภิกษุในพุทธศาสนาเถรวาทดั้งเดิมได้จากเนื้อหาของจารึกที่กล่าวถึงพระนางตารา) บทประณามพจน์ของจารึกกล่าวถึง “น้ำอมฤต คือ ศาสนาแห่ง**พระศรีษณะ**” (*ศรีษณ - ศาสนามฤตา*) (Skilling 2004: 155) (ผู้เขียนเน้นข้อความ) จารึกรุ่นไล่เลี่ยกันยังพบที่พุทธคยาในรัฐพิหาร เป็นอักษรนาครีรุ่นหลังประมาณ กลางพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - กลาง ๑๗ เนื้อหาเป็นการประกาศบุญของพระภิกษุศรีมิตรผู้ สืบสายสกุลเดียวกับพระวิปุลศรีมิตร ได้ประกาศบุญของท่านในจารึกที่นาลันทา โดย กล่าวถึงคำว่าศรีษณะในบทประณามพจน์ (Skilling 2004: 156) อีกหลักหนึ่งพบที่ อมราวดีทางตอนใต้ของอินเดียบนเสาหินของพระเจ้าสิงหรวรมัน พบบทประณามพจน์ของ จารึกที่กล่าวถึงพระศรีษณะเช่นกัน กำหนดอายุเวลาจากวิวัฒนาการของตัวอักษรเคลือบอยู่ ในช่วงเดียวกับจารึกที่นาลันทาในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๗ - กลาง ๑๘ (Skilling 2004: 155 - 156) และจารึกในรัชกาลพระเจ้าปฤถวีทเวที่ 2 แห่งแคว้นโกศล จารขึ้น ตรงกับพุทธศักราช 1691/92 กล่าวถึงพระภิกษุกุเสละผู้ชำนาญในพระรัตนตรัยและ “อาคมแห่ง**พระศรีษณะ**” (Shastri 1995: 155)

สำหรับจารึกของเนปาลมีอยู่ ๓ แห่งด้วยกันที่เอ่ยถึงคำว่าศรีษณะ ได้แก่ จารึกแผ่น ทองแดงของพระเจ้าปฤถวีมัลละ มีอายุตรงกับพุทธศักราช ๑๘๙๒ จารึกของพระเจ้าปฤถู วิมัลละ จารขึ้นตรงกับพุทธศักราช ๑๘๙๙ และจารึกแผ่นทองแดงของพระเจ้าสุริยมัลละ มีอายุตรงกับพุทธศักราช ๑๙๑๐ ทุกจารึกกล่าวสรรเสริญพระศรีษณะว่า “ศรีษณารา ษณะ” (Skilling 2004: 156)

ส่วนจารึกที่พบในประเทศไทย คือ จารึกหลักที่ ๒๔ จารึกวัดหัวเวียงเมืองไชยา ๑

ภาษาสันสกฤต พบที่วัดเวียง (ในอดีตเรียกว่า วัดหัวเวียง) อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ลงกัลยาศักราชที่ ๔๓๓๒ ตรงกับพุทธศักราช ๑๗๗๔ กล่าวถึงพระราชผู้เป็นใหญ่แห่งตามพรลิงคะ คือ พระเจ้าจันทรภาณุศรีธรรมราช ผู้ทรงรุ่งเรืองภายใต้ “ศาสนาอันสูงส่งของพระศรีমনะ” (*ศรีมนศาสนา*) (Jacques 2006: 76)^๕ (ผู้เขียนเน้นข้อความ) ที่น่าสนใจ คือ “ศาสนาอันสูงส่งของพระศรีমনะ” ในจารึกวัดเวียงดูจะมีความหมายใกล้เคียงกับ “น้ำอมฤต คือ ศาสนาแห่งพระศรีমনะ” ในจารึกที่วิหารหมายเลข ๗ นาลันทา

ที่กล่าวมาทั้งหมดจะเห็นว่าศรีมนะในบริบทของจารึกมักอยู่ในบทประณามพจน์ จึงมุ่งไปในเรื่องของการสรรเสริญพระพุทธรูปองค์มากกว่าจะแสดงให้เห็นถึงบริบทอันเกี่ยวข้องกับพระพุทธรูปหรือพุทธประวัติของพระองค์ เช่นที่ปรากฏในวรรณกรรมพุทธศาสนาดังกล่าวไว้แล้วก่อนหน้านี้

๔. ศรีมนะในบริบทของจารึกกัมพูชา

โคล้ต ฌ็องส์กล่าวว่ามีจารึกอย่างน้อย ๔ หลักของกัมพูชาที่ค้นพบแล้วในขณะนี้ กล่าวถึงคำว่า “ศรีมนะ” จารึกที่เก่าที่สุด ได้แก่ จารึกปราสาทพิมาย ๑ (K.1000) พบที่ปราสาทพิมาย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา บนหลีบประตูดินนำมาใช้ใหม่ของปราสาทพิมาย จารด้วยภาษาสันสกฤต อักษรปัลลวะ สภาพค่อนข้างชำรุดจนอักษรในจารึกเหลือเพียง ๗ บรรทัด เนื้อความในจารึกจึงไม่ปะติดปะต่อกัน จารึกนี้ไม่พบศักราช แต่สามารถกำหนดอายุเวลาจากตัวอักษรว่าคงอยู่ในช่วงประมาณกลางพุทธศตวรรษที่

^๕ คำแปลจารึกของออร์ซ เซเดส์ (George Coedès) ที่ตีพิมพ์ใน *ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๒ และ จารึกในประเทศไทย เล่ม ๔* แปลว่า “พระเจ้าผู้ครองเมืองตามพรลิงค์ ทรงประพุดติประโยชน์แก่อุกลแก่พระพุทธรูปศาสนา” โดยละคำว่าศรีมนะออกจากคำแปลภาษาไทย (เซเดส์ ๒๕๐๔: ๒๗ - ๓๑; ๒๕๒๕: ๑๔๔ - ๑๔๖) รวมถึงละคำดังกล่าวในคำอ่านภาษาฝรั่งเศสด้วย (Jacques 2006: 76).

๑๓ - กลาง ๑๔ (Jacques 2006: 71) กล่าวถึงคำว่า “ศรีษณะ” ในบรรทัดที่ ๕^๖ ของจารึก (Jacques 1969: 61) ที่น่าสนใจ คือ บรรทัดที่ ๗ และเป็นบรรทัดสุดท้ายของจารึกปรากฏพระนามของพระเจ้าเศวรวรมันผู้ทรงเป็นพุทธมามกะ (Jacques 1969: 60 - 61; พิริยะ ๒๕๕๕: ๓๐๙)

คำว่าศรีษณะยังพบในจารึกของกัมพูชาอีกหลายหลัก ได้แก่ กรอบประตูปราสาทปรีม (K.180) จังหวัดเสียมราฐ ประเทศกัมพูชา กล่าวถึงการอุทิศข้าวของเครื่องใช้ถวายแด่พระศรีษณะพร้อมกับเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ (Jacques 2006: 72) จารึกปราสาทเสนง (K.879) จังหวัดพระตะบอง ระบุมหาศักราชตรงกับพุทธศักราช ๑๕๘๓ / ๘๔ (ทรงธรรม ๒๕๔๘: ๑๓๓ - ๑๓๔) กล่าวถึงการอุทิศข้าวของเครื่องใช้ถวายแด่พระศรีษณะ (Jacques 2006: 72) ในขณะที่จารึกปราสาทโกลก (K.339) ระบุพระนามของกษัตริย์กัมพูชาพระองค์ล่าสุดในจารึก คือ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ (ครองราชย์พุทธศักราช ๑๕๑๑ - ๑๕๔๔) และกล่าวถึงพระศรีษณะในฐานะพระรัตนตรัย (Jacques 2006: 72) ดังข้อความจากจารึกว่า

“ขอนอบน้อมแก่**พระศรีษณ**รัตนะที่วิเศษยิ่งเหมือนแก้วสารพัดนึก
ผู้ซึ่งให้สมบัติ.....ผู้ไม่อยู่นิ่ง (เคลื่อนไหว) อยู่ทุกหนแห่ง ผู้ค้ำจุนโลก
ผู้ทรง (แสดง) ธรรมรัตนะอันงดงามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด
ที่น่ารื่นรมย์ใจ (พึงใจ) ของ.....ที่ขจัดความมืดอันเป็นที่สุดของ
ตน” (ทรงธรรม ๒๕๔๘: ๑๓๔) (ผู้เขียนเน้นข้อความ)

ที่น่าสนใจ คือ จารึก K.86 มีข้อความตอนหนึ่งกล่าวถึง "มหาสมุทรแห่งศาสนาของพระศรีษณะ" ใกล้เคียงกับเนื้อความของจารึก วัดหัวเวียงเมืองไชยา ๑ และจารึกที่

^๖ ทั้งนี้ ตามการอ่านจารึกของโคลด์ ฌ็องส์ อย่างไรก็ดี คำอ่านจารึกปราสาทพิมาย ๑ ของเซอเม แก้วคล้าย ในบรรทัดที่ ๕ ไม่พบคำว่าศรีษณะ (ดู เซอเม ๒๕๒๙: ๑๔๕ - ๑๔๖).

วิหารหมายเลข ๗ นาลันทาที่กล่าวถึงศาสนาของพระศรีษณะเช่นกัน

ยังมีจารึกของกัมพูชาอีก ๒ หลักด้วยกันที่กล่าวสรรเสริญ “พระกรุณา” ของพระศรีษณะ คือ จารึกถมอพวก (K.1052) ได้จากถมอ พวกใกล้กับปราสาทบันทายฉมาร์ จังหวัดศรีโสภณ พระศรีษณะทรงปรากฏพระนามร่วมกับพระโพธิสัตว์โลเกศวร (อวโลกิเตศวร) และ พระโพธิสัตว์วิฆเนศวร พร้อมทั้งบทสรรเสริญที่บรรยายว่าทรงมีน้ำทิพย์แห่งความกรุณา (Jacques 2006: 72) และในจารึกที่ K.834 กล่าวถึงพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ (ครองราชย์พุทธศักราช ๑๕๔๕ - ๑๕๙๒) “ผู้เปรียบได้กับพระศรีษณะและทรงเป็นแบบอย่างของความกรุณาอันมากมายสุดคณนา”^๗ (Jacques 2006: 72) (ผู้เขียนเน้นข้อความ)

โคลัด ฌ็องยังกล่าวถึงจารึกอีก ๒ หลักที่กล่าวถึงศรีษณะและมีความเชื่อมโยงกัน อันได้แก่ จารึกตวลปราสาท (K. 158) และจารึกบ้านซับบาก (K.1158) (Jacques 2006: 72) สำหรับจารึกตวลปราสาท (K.158) พบที่ตวลปราสาท อำเภอกำปงสวาย จังหวัดกำปงธม ระบุศักราชตรงกับพุทธศักราช ๑๕๔๖ และพระนามของพระเจ้าชัยวรมัน (ครองราชย์พุทธศักราช ๑๕๔๕ - ๑๕๕๓) ตอนต้นของจารึกให้ข้อมูลของถวายของอุทิศแด่พระศิวะผู้ทรงพระนามว่าลึงคปุเรศวร สถิตที่วัดภู เมืองจำปาศักดิ์ ประเทศลาว ต่อมาจึงเป็นบทประณามพจน์สรรเสริญพระตรีกายของพระพุทเจ้าและการถวายของอุทิศแด่ “พระศรีษณะ” ผู้มีพระนามว่า “พระสมันตประเภศะ” (Jacques 1969: 60)

^๗ น่าสนใจว่าพระนามของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ในจารึกมักมีความเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาอยู่เนื่อง ๆ ดังตัวอย่างที่รู้จักกันดีจากจารึกศาลสูง (K.410) พบที่บริเวณโบราณสถานศาลสูง อำเภอมือง จังหวัดลพบุรี กล่าวถึงเหตุการณ์ในพุทธศักราช ๑๕๖๕ ซึ่งพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ มีพระราชโองการให้ “ผู้ซึ่งบวชเป็นพระภิกษุมหาทานก็ตีบวชเป็นสลวีระกัศิ” ถวายบุญกุศลอันเกิดจากการบำเพ็ญตบะแก่พระองค์ (ดู เซเดสต์ ๒๕๒๖: ๑๒ - ๑๔; ๒๕๒๙ก: ๑๕๙ - ๑๖๓) และจารึกปราสาทเสง (K.879) จังหวัดพระตะบอง ระบุมหาศักราชตรงกับพุทธศักราช ๑๕๘๓/๘๔ กล่าวถึงคุณปิตวรมันผู้นับถือพุทธศาสนาและเป็นอำมาตย์ของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ (ทรงธรรม ๒๕๔๘: ๑๓๓ - ๑๓๔).

และพระโลเศศวร (พระนามที่กัมพูชาเรียกพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร) ดั่งข้อความจากจารึกว่า

“ได้ถวายข้าวสาร ห้าครั้งแก่ **พระศรีธนะ (พระพุทเจ้า)** ผู้ชื่อว่า **ศรีสมันตประเทศ** ทุกวันด้วยความภักดี
ได้ถวายข้าวสาร ๑๕ ครั้งประสละ แก่พระศรีสมันตประเทศ ผู้มี
รูปร่างอันน่านมหัศจรรย์ ทุก ๆ วัน
ได้ถวายข้าวสาร ๑๕ ครั้งประสละ แก่พระโลเศศวร ผู้ทำประโยชน์
เกื้อกูลต่อโลกทุกวัน” (ทรงธรรม ๒๕๔๘: ๑๒๕ - ๑๒๖) (ผู้เขียน
เน้นข้อความ)

ในขณะที่จารึกบ้านซบบาก (K.1158) อำเภอบึงกุ่ม จังหวัดนครราชสีมา ที่อาจจารขึ้นในกัมพูชาบริเวณตอนใต้ของเทือกเขาพนมดงรัก (Jacques 2006: 74) และนำเข้ามาในดินแดนประเทศไทยปัจจุบันในภายหลังโดยไม่ทราบสาเหตุ ระบุปีตรงกับพุทธศักราช ๑๖๐๙ / ๑๐ ปลายรัชกาลของพระเจ้าอุทยาทิตยวรมันที่ ๒ (ครองราชย์พุทธศักราช ๑๕๙๓ - ๑๖๐๙) มีข้อความที่กล่าวถึงคำว่าศรีธนะในบทประณามพจน์ของจารึก ดังนี้

“พระองค์ได้ผู้ทรงอุปบัติแล้ว คือ พระศรีปัญญาสุด ผู้ประทานกำเนิด
แก่ปวง**พระศรีธนะ** และสำหรับเหล่า**พระศรีธนะ** ผู้ประทานศรี คือ
สิริแก่เทพอันประเสริฐทั้งหลาย ข้าพเจ้าขอนมัสการ (ซึ่ง
พระพุทเจ้าพระองค์นั้น)

"พระวัชรสัตว์ (พระพุทเจ้า) พระองค์ที่ ๖ ผู้ยอดเยี่ยมในหมู่พระ
โพธิสัตว์อันประเสริฐ ผู้ทรงเกื้อกูลแก่พระพุทเจ้าทั้งหลาย ข้าพเจ้า

ขอนมัสการพระองค์เพื่อความหลุดพ้น”^{๘๘} (Jacques 2006: 73)

(ผู้เขียนเน้นข้อความ)

จารึกบ้านซับบาก (K. 1158) ยังกล่าวถึงการประดิษฐานรูปพระสมันตประภคสรที่ “ฉบาร รันสี” ผู้ซึ่ง “หลังจากทรงทำลายแล้วซึ่งความกลัวของพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ได้ทรงเผยแผ่คำสอนของพุทธศาสนาในกัมพูชาให้มั่นคงจนบัดนี้” ในส่วนที่เป็นภาษาเขมรของจารึกยังกล่าวถึงพระกมรเตงศรีสัตยวรมันผู้สำเร็จเป็น “สิทธะ”^{๘๙} ได้สร้างพระพุทธรูปหลายองค์และรูปพระโพธิสัตว์โลเกศวรไว้บนยอดเขาอภัยคีรีเพื่อปกป้องกัมพูชาจากการรุกรานของ “ชาว” เมื่อรูปเหล่านั้นชำรุดหักพังลงคุรุธรณินทรปุระจึงได้ซ่อมแซมและเชิญประดิษฐานไว้ตามเดิมอีกครั้ง^{๙๐} ต่อมาพระอาจารย์ธมฺมเป็นผู้เป็นศิษย์ได้สร้างรูปเคารพขึ้นอีกเมื่อประมาณพุทธศักราช ๑๖๐๙ / ๑๐ ปีเดียวกับที่จารจารึก (Jacques 2006: 74) ทัศนะให้ความเห็นว่าการประดิษฐานรูปของพระกมรเตงศรีสัตยวรมันคงเกิดขึ้นก่อนปีพุทธศักราช 1345 ช่วงต้นรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ผู้ทรงสถาปนาอาณาจักรกัมพูชาตามที่ปรากฏในจารึกปราสาทสด๊กก๊อกธม เนื่องจากจารึกบ้าน

^{๘๘} คำอ่านจารึกที่ต่างจากนี้โปรดดู (Chirapat 1990: 12; ชะเอมและบุญเลิศ ๒๕๓๕: ๑๐๙ - ๑๒๒; ทรงธรรม ๒๕๔๘: ๑๓๙).

^{๘๙} “สิทธะ” คือ ผู้บรรลุในการไขรหัสอันลึลับในการเข้าถึงพุทธสภาวะหรือธรรมกายของพระตถาคต มี ๓ ระดับ คือ ระดับล่าง นำมาซึ่งอำนาจาสนา เกียรติยศ และชื่อเสียง ระดับกลางและระดับสูง เรียกว่า “มหาสิทธะ” ในระดับกลางมหาสิทธะสามารถเอาชนะความตาย สนทนากับเทพเจ้าได้ เหาะและแสดงปาฏิหาริย์ได้ หรือรักษาโรคได้เพียงแค่มองหรือสัมผัส ในระดับสูงมหาสิทธะยังสามารถแสวงหาสิ่งที่ปรารถนาเพียงแค่นึกถึงเท่านั้น (ดู พิริยะ ๒๕๕๕: ๒๓๗).

^{๙๐} จารึกวัดสิทธ (K.111) จังหวัดกำแพงจาม ระบุปีตรงกับพุทธศักราช ๑๕๑๑ ก็กล่าวถึงนามของพระกมรเตงศรีสัตยวรมันผู้สำเร็จการปฏิบัติสังฆกรรมรูปเคารพของท่านเช่นกัน (ดู Jacques 2006: 74).

ซับบาก (K.1158) ได้กล่าวถึงการรุกรานของชาว “ชาว”^{๑๑} อันเป็นเหตุการณ์ที่กล่าวถึงในจารึกสตักกัอกธมเช่นกัน และสันนิษฐานว่า “อภัยศิริ” ที่กล่าวถึงน่าจะอยู่ไม่ไกลจากปราสาทกำปางซึ่งมีจารึกกล่าวถึง “อภัยปุระ” (Jacques 2006: 74)

ความเชื่อมโยงระหว่างจารึกตวลปราสาท (K. 158) และจารึกบ้านซับบาก (K.1158) ตามข้อเสนอมีคส์อยู่ตรงพระพุทธรูปอันมีพระนามว่า “พระสมันตประเภศะ” ในจารึกตวลปราสาท (K.158) ใกล้เคียงกับพระนามของ “พระสมันตประเภศวร” ในจารึกบ้านซับบาก (K.158) อันเป็นพระนามของพระพุทธรูปซึ่งประดิษฐานที่ “ฉบารรันสิ” (Jacques 2006: 75) สถานที่แห่งนี้ปรากฏในจารึกของกัมพูชาถึง ๑๐ หลักด้วยกันและคงเทียบความสำคัญได้กับเวฬุวันมหาวิหารในอินเดีย เพราะแม้แต่ผู้ที่นับถือศาสนาพราหมณ์ก็ยังถวายของอุทิศให้กับพระสมันตประเภศวรในฐานะเทพเจ้าแห่งฉบารรันสิ ตั้งแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๗ แล้ว พระสมันตประเภศวรยังได้รับการกล่าวถึงในจารึกของรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ (ครองราชย์พุทธศักราช ๑๗๒๕ / ๒๖ - ประมาณ ๑๗๖๑) (Jacques 2006: 74) ผู้ทรงเป็นพุทธมามกะในจารึกของปราสาทพระขรรค์หรือชื่อเดิมว่านครชัยศรี (พุทธศักราช ๑๗๓๕ / ๓๖) และประดิษฐานไว้ในปราสาทบิรวารด้านทิศใต้ของปราสาทแห่งนี้ รวมไปถึงจารึกปราสาทตาพรหม (K.273) หรือราชวิหารของพระองค์ได้กล่าวถึงการสมโภช “พระชินะ” อาจได้แก่พระสมันตประเภศวร อันเป็นประเพณีสมโภชประจำปีในฤดูใบไม้ผลิของ “วังศารามะ” ชื่อของฉบารรันสิในภาษาสันสกฤต (Jacques 2006: 74)

^{๑๑} ไมเคิล วิกเคอรี สันนิษฐานว่า ชาวในจารึกปราสาทสตักกัอกธมมาจากที่เคยปลกกันตรง ๆ ว่าชาวชาวที่อาศัยอยู่บนเกาะชาว ประเทศอินโดนีเซีย น่าจะหมายถึงชาวจามแห่งอาณาจักรจัมปาที่อาศัยอยู่ทางตอนกลางและตอนใต้ของประเทศเวียดนามปัจจุบัน และเป็นศัตรูสำคัญของอาณาจักรเขมรโบราณมากกว่า (ดู พิริยะ ๒๕๕๕: ๓๔ อ้างจาก Vickery 1998: 29).

ภาพที่ ๑ ทับหลังรูปพระปัญญาสุคตหรือพระชินพุทธะ ๕ องค์ในเรือนแก้ว ที่โคปุระ
ด้านทิศตะวันตกของปราสาทพระขรรค์กำแพงสวาย จ.กำแพงม ประเทศกัมพูชา
ศิลปะขอม (พ.ศ. ๑๗๒๐ - ๑๗๗๓) (ที่มา: Jacques 2007B: 8 - 9)

ความพ้องกันของข้อความจากจารึกดังกล่าว เป็นเหตุผลประการสำคัญที่ทำให้ฉันได้เสนอว่ามีความเป็นไปได้ที่ฉบาร รัสสี คงเป็นศูนย์กลางของ “นิกายศรีษนะ” (Jacques 2006: 74) และเนื่องจากจารึกวัดปราสาทอยู่ในบริเวณของอำเภอกำแพงสวาย จังหวัดกำแพงม อันเป็นที่ตั้งของปราสาทพระขรรค์กำแพงสวาย พุทธวิหารขนาดใหญ่ในลัทธิตันตริยานซึ่งพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ทรงสร้างขึ้น ประกอบด้วยปราสาทแห่งนี้ได้พบทับหลังจำหลักรูปพระพุทธเจ้า ๕ องค์ ซึ่งฉันได้เสนอว่าเป็นรูป “พระศรีษนะ” อันเป็นที่เคารพบูชาของ “นิกายศรีษนะ” และเป็นนิกายหนึ่งของพุทธศาสนาลัทธิตันตริยานของกัมพูชา (Jacques 2007B: 192) พระพุทธรูปเหล่านี้ล้วนอยู่ในท่าประทับสมาธิราบ พระหัตถ์แสดงปางสมาธิภายในเรือนแก้วของแต่ละองค์ทั้งในสภาพที่ชำรุดและสมบูรณ์ (ภาพที่ ๑) (Jacques 2007B: 8 - 9, 183, 187) เช่นเดียวกับทับหลังรูปพระพุทธเจ้า ๕ องค์ ในท่าประทับ (ภาพที่ ๒) และยืน (ภาพที่ ๓) ของปราสาทพรหมทัต

(Jacques 2007B: 211) ที่ประดิษฐานพระบรมรูปของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ศิลปะบายน (พุทธศักราช ๑๗๒๐ - ๑๗๗๓) และทับหลังชั้นในของวิมานปราสาทประธานด้านทิศเหนือของปราสาทพิมาย (ภาพที่ ๔) ศิลปะนครวัด (พุทธศักราช ๑๖๔๓ - ๑๗๑๘) ที่เดียวกับที่พบจารึกปราสาทพิมาย 1 (K.1000) ซึ่งกล่าวถึงพระศรีธนะเช่นกัน จากข้อมูลจากจารึกและงานพุทธศิลป์ที่สอดคล้องกันทำให้มีข้อเสนอเพิ่มเติมในเวลาต่อมาว่าฉบวารันสี ที่ปรากฏในจารึกกัมพูชาหลายหลัก อาจมีศูนย์กลางอยู่ที่ปราสาทพระขรรค์กำแพงสวายและเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนา “นิกายศรีธนะ” ของกัมพูชาด้วย (Jacques 2007B: 192)

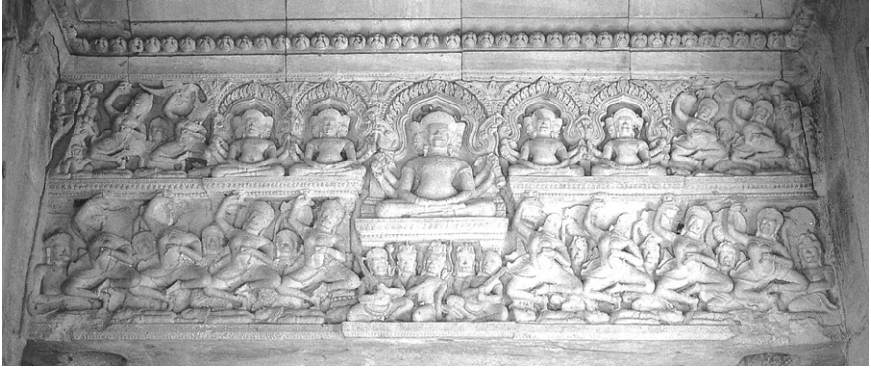
ภาพที่ ๒ ทับหลังรูปพระปัญจสุคตหรือพระชินพุทธะ ๕ องค์ในเรือนแก้วทูนด้วยสิงห์แบก
ที่ปราสาทพรหมทัต ปราสาทพิมาย อ.พิมาย จ.นครราชสีมา
ศิลปะบายน (พ.ศ. ๑๗๒๐ - ๑๗๗๓) (ที่มา: Jacques 2007B: 187)

ภาพที่ ๓ ทับหลังรูปพระมานุชิพุทระ ๗ องค์ ทรงยืนแสดงธรรมด้วยสองพระหัตถ์ใน
เรือนแก้ว ที่ปราสาทพรหมทัต ปราสาทพิมาย อ.พิมาย จ.นครราชสีมา
ศิลปะขอม (พ.ศ. ๑๗๒๐ - ๑๗๗๓) (ที่มา: Jacques 2007B: 187)

๕. ศรีษณะ: “นิกาย” หรือ “นirmanakaya”

ยอร์ช เซเดส์ ให้ความหมายของ “ศรีษณะ” ในจารึกของกัมพูชาว่า “ผู้รุ่งเรืองยิ่ง” และกล่าวว่าจะน่าจะเป็นพระนามทั่วไปของพระพุทธรเจ้า (Jacques 2006: 72) แต่มีคส์ไม่เห็นด้วยกับเซเดส์ และกล่าวว่ามีจารึกทั้ง ๒ หลักซึ่งให้ข้อมูลที่ชัดเจนว่า “พระศรีษณะ” ไม่ได้หมายถึงพระพุทธรเจ้าที่มีตัวตนในทางประวัติศาสตร์ (Historical Buddha) หรือ “พระมานุชิพุทระ” คือ จารึกตวลปราสาท (K.158) และจารึกบ้านซับบาก (K.1158) (Jacques 2006: 72) ทั้งยังให้อรรถาธิบายว่าพระพุทธรเจ้าที่เป็นมนุษย์ควรได้แก่ พระโกษชัยคุรุไวฑูรยประภาผู้ทรงได้รับการเคารพบูชาในอโรคยศาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ และพระชินพุทระทั้ง ๕ พระองค์ของลัทธิตันตริยาน (Jacques 2006: 74) ผู้เขียนไม่เห็นด้วยกับการวิเคราะห์และอรรถาธิบายดังกล่าวของมีคส์และมีประเด็นที่แย้งกับความเห็นดังกล่าว ๒ ประการ ดังนี้

ภาพที่ ๔ ทับหลังรูปพระคฤหยาชอกโกโฆภยวัชรมณฑล หรือรูปพระปัญญาสุคต
คือ พระชินพุทธะ ๕ องค์ในรูปต้นตระกูลสามพักตร์ ทกกร ของคัมภีร์คฤหยาชอกโก
เหนือซุ้มประตูทางเข้าชั้นในด้านทิศเหนือของวิมานปราสาทประธาน ปราสาทพิมาย
อ.พิมาย จ.นครราชสีมา ศิลปะนครวัด (๑๖๔๓ - ๑๗๑๘)
ประมาณรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ ๖ (ครองราชย์ พ.ศ. ๑๖๒๓ / ๒๔ - ๑๖๕๐ / ๕)

๕.๑ ศรีชนะ: “นาม” หรือ “นิกาย”

จากการสำรวจหลักฐานทางพุทธศาสนาที่เป็นงานวรรณกรรมของพุทธศาสนาทั้ง
ภาษาสันสกฤต ภาษาสันสกฤตผสม และภาษาบาลี และจารึกที่พบในอินเดีย เนปาล และ
ไทย พบว่าคำว่า “ศรีชนะ” ปรากฏขึ้นในบริบทที่หมายถึง “พระพุทธเจ้า” หรือ “พระ
พุทธองค์” โดยไม่จำกัดว่าเป็นพระพุทธเจ้าพระองค์ใดและของพุทธศาสนาลัทธิหรือนิกาย
ใด ศรีชนะในความหมายถึงพระพุทธเจ้าศากยมนีพบได้ในคัมภีร์มหาวัสตุดวาทาน ของ
นิกายโลโกตตรวาท คัมภีร์พุทธจริต ของลัทธิมหายาน และคัมภีร์ทีปวงส์ ของนิกาย
เถรวาท ศรีชนะในความหมายถึงพระพุทธเจ้าทั้งปวงไม่จำเพาะว่าเป็นพระองค์ใด ปรากฏ
ในคัมภีร์มหาวัสตุดวาทาน ศรีมหาเทวีวยาकरणะ และสมาธิราชสูตร และศรีชนะในฐานะ

พระพุทธเจ้าที่เป็นมนุษย์หรือพระมานุชิพุทธะ ปรากฏในคัมภีร์สันสกฤตของเนปาล คือ รัตนาวทาน และสวยมัญจุปราณะ ในบริบทของจารึกมักพบศรีขนะในบทประณามพจน์ และมีความหมายถึงพระพุทธเจ้า ดังพบในจารึกของเนปาลทั้ง ๓ หลัก และในบริบทที่กล่าวถึงศาสนาของพระศรีขนะก็พบได้ในจารึกนาลันทาและจารึกวัดหัวเวียงเมืองไชยา ๑ ทั้งหมดที่กล่าวมานี้แสดงให้เห็นว่าน้ำหนักความหมายของคำว่าศรีขนะ น่าจะเป็นพระคุณนามที่ใช้แทนความหมายของพระพุทธเจ้าเช่นเดียวกับคำว่าตถาคต ภควาน ทศพล ฯลฯ

ในจารึกกัมพูชาศรีขนะมักปรากฏในบทประณามพจน์เมื่อกล่าวสรรเสริญพระพุทธองค์ดังตัวอย่างจากจารึก ๔ หลัก คือ จารึกปราสาทปรั้ม (K.180) จารึกปราสาทเสนง (K.879) จารึกถมอพวก (K.1052) จารึก K.182 และก่ล่าวสรรเสริญพระพุทธองค์ในฐานะหนึ่งในสามของพระรัตนตรัยด้วยพระนามว่า “พระศรีขนะ” ดังพบในจารึกปราสาทโกก (K.339) รวมทั้งยังกล่าวถึงศาสนาของพระองค์ในจารึก K.86 ในฐานะพระพุทธรูป (ของพระศรีขนะ) ก็ได้รับการกล่าวถึงในจารึกปราสาทปรั้ม (K.180) จารึก K.834 และที่พิเศษคือ จารึกตวลปราสาท (K.158) ระบุพระนามพระพุทธรูป (ของพระศรีขนะ) ว่าพระสมันตประเภสะ แม้จารึกเหล่านี้จะไม่ให้ความกระจ่างชัดเกี่ยวกับบริบทของคำว่าศรีขนะมากนัก แต่อย่างน้อยก็แสดงให้เห็นว่าจารึกของกัมพูชากำลังกล่าวถึงพระศรีขนะในฐานะพระนามหนึ่งของพระพุทธเจ้า-ไม่ใช่พระนามของพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง-เช่นเดียวกับความหมายที่ปรากฏในงานวรรณกรรมพุทธศาสนาและจารึกที่พบในอินเดีย เนปาล และไทย

นอกจากนี้ หากลองย้อนไปพิจารณาข้อความของจารึกตวลปราสาท (K.158) ที่กล่าวถึงพระพุทธรูป (ของพระศรีขนะ) อันมีพระนามว่าพระสมันตประเภสะ ซึ่งฉัคส์นำไปเชื่อมโยงกับพระสมันตประเภศวรในจารึกบ้านซับบาก (K.1158) อันเป็นที่เคารพบูชาที่ฉัรบ รันสิหรือวังศารามะ และสันนิษฐานว่าเป็นศูนย์กลางของนิกายศรีขนะนั้น ผู้เขียนมีความเห็นว่ารูปพระสมันตประเภสะในจารึกตวลปราสาท (K.158) คงเป็นพระ

นามที่ตั้งถวายให้กับพระพุทธรูปมากกว่า เนื่องจากตอนหนึ่งของจารึกกล่าวว่า “ได้ถวายข้าวสาร ห้าครั้งแก่ พระศรีธนะ (พระพุทธรเจ้า) ผู้ชื่อว่าศรีสมันตประเภศ ทุกวันด้วยความภักดี” แสดงให้เห็นว่าพระสมันตประเภศจะเป็นพระพุทธรูปของพระพุทธรเจ้าแต่ใช้คำว่าศรีธนะแทนความหมายของพระพุทธรเจ้านั่นเอง ส่วนพระพุทธรูปพระสมันตประเภศวรสซึ่งประดิษฐานที่ฉวบาร รัสสิ ตามข้อความจากจารึกบ้านซับบาก (K.1158) หรือวังศารามะในจารึกปราสาทตาพรหม (K.273) มีประเด็นที่เกี่ยวกับสถานะของพระพุทธรูปองค์นี้ซึ่งแม้จะคลุมเครืออยู่บ้าง แต่ก็ยังพบความเป็นไปได้เกี่ยวกับสถานะของพระพุทธรูปดังกล่าว ๓ กรณีด้วยกัน กล่าวคือ

กรณีที่ ๑ คือ พระสมันตประเภศในจารึกตวลปราสาท (K.158) และพระสมันตประเภศวรสในจารึกบ้านซับบาก (K.1158) เป็นพระนามของพระพุทธรูปองค์เดียวกัน ประดิษฐาน ณ ฉวบาร รัสสิ ตามที่ฉัศเสนาอไว้ว่าอยู่ที่ปราสาทพระขรรค์กำปางสวาย

กรณีที่ ๒ คือ จารึกทั้ง ๒ หลักกำลังกล่าวถึงพระนามของพระพุทธรูปองค์เดียวกัน แต่พระพุทธรูปพระสมันตประเภศในจารึกตวลปราสาท (K.158) อาจเป็น “องค์จำลอง” ของพระสมันตประเภศวรสซึ่งประดิษฐานที่ฉวบาร รัสสิ อีกทีหนึ่ง พระพุทธรูปองค์นี้คงมีความสำคัญและความศักดิ์สิทธิ์เป็นพิเศษ ดังเห็นได้จากประเพณีสมโภชพระพุทธรูปองค์นี้เป็นงานประจำปีทุกฤดูใบไม้ผลิที่ฉวบาร รัสสิ ตามจารึกปราสาทตาพรหม (K.273) จึงทำให้มีการสร้างองค์จำลองขึ้นไว้เคารพบูชา ดังพบจารึกที่กล่าวถึงการประดิษฐานรูปพระสมันตประเภศวรสในปราสาทบวิวารของปราสาทพระขรรค์ ซึ่งคงเป็นพระพุทธรูปจำลองของพระสมันตประเภศวรสเช่นกัน การจำลองพระพุทธรูปสำคัญหรือศักดิ์สิทธิ์มาประดิษฐานไว้ในปราสาทร่วมกับรูปเคารพอื่น พบมากในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ดังตัวอย่างจากการประดิษฐานรูปพระกมรเตงชคตวิมาเยจำลอง พระประธานของปราสาทพิมายไว้ในปราสาทบวิวารด้านทิศใต้ของปราสาทบายน (พิริยะ ๒๕๕๕: ๓๐๙)

กรณีที่ ๓ คือ พระนามที่พ้องกันทั้งพระสมันตประเภศหรือพระสมันตประเภศวรส อาจเป็นเพียงพระนามยอदनินที่นำมาตั้งถวายพระพุทธรูปเท่านั้นในลักษณะเดียวกับ

“โลเกศวร” พระนามยอดนิมิตที่กัมพูชานิยมใช้เรียกพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร พบได้ทั่วไปในจารึกพุทธศาสนาของกัมพูชา กรณีนี้อาจแสดงให้เห็นว่าพระพุทธรูปทั้ง ๒ องค์ดังกล่าวอาจมีใช้พระพุทธรูปองค์เดียวกัน (โดยสิ้นเชิง) และอาจแสดงให้เห็นว่าจารึกทั้ง ๒ หลักดังกล่าวไม่มีความเชื่อมโยงกัน นอกจากการใช้คำว่าศรีธนะและพระนามของพระพุทธรูปที่พ้องกันเท่านั้น

จากหลักฐานที่ประมวลมาทั้งในวรรณกรรมพุทธศาสนา และจารึกที่พบในอินเดีย เนปาล ไทย และกัมพูชา ประกอบกับการวิเคราะห์บริบทของการใช้คำว่าศรีธนะ คงไม่ผิดนักที่ผู้เขียนจะกล่าวว่า คำว่า “ศรีธนะ” ที่พบในจารึกของกัมพูชาเป็นคำ “คุณนาม” ที่ใช้ในความหมายถึง “พระพุทธเจ้า” ในลักษณะเดียวกับพระคุณนามอื่น ๆ ของพระองค์ เช่น ตถาคต ภควาน ทศพล สรวชัญญะ ฯลฯ โดยไม่พบบริบทของการใช้คำนี้ในฐานะ “นิกาย” ตามข้อเสนอของโคลด์ ฌักส์

ประเด็นที่ผู้เขียนจะพิจารณาในลำดับถัดมาก็คือ บริบทของคำว่าศรีธนะในจารึกกัมพูชา กำลังกล่าวถึงพระพุทธเจ้าใน “พุทธสภาวะ” ไตภายใต้พุทธปรัชญา “ตรีกาย” เรื่องนี้ข้อความในจารึกบ้านซับบาก (K.1158) คงสามารถตอบคำถามนี้ได้ดีที่สุด

๕.๒ ศรีธนะ: “พระมานุชิพุทธะ” และ “นิรมานกาย”

ผู้เขียนเห็นว่าการที่โคลด์ ฌักส์กล่าวถึงพระชินพุทธะ ๕ พระองค์ของพุทธตันตระว่าทรงเป็นพระพุทธเจ้าที่เป็นมนุษย์หรือ “มานุชิพุทธะ” เช่นเดียวกับพระโภชัชยคุรุไวฑูรยประภา พระพุทธเจ้าแห่งโรครยศาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ (Jacques 2006: 74) เป็นความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนทั้งในบริบทของพุทธตันตระในแง่พุทธปรัชญาเกี่ยวกับพุทธสภาวะ และในบริบทของลัทธิตันทรยานของกัมพูชาที่ปรากฏในจารึกบ้านซับบาก (K.1158) ซึ่งให้ข้อมูลน่าสนใจเกี่ยวกับพุทธสภาวะของพระตถาคตในลัทธิตันทรยานของกัมพูชา เพื่อความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องนี้ผู้เขียนคงต้องอธิบายกล่าวถึงเรื่องพุทธสภาวะตามคตินิยมของพุทธศาสนาวัชรยานและลัทธิตันทรยานก่อน

พุทธศาสนาลัทธิศรวากยาน (หินยาน) เป็นต้นกำเนิดของพุทธปรัชญาที่กล่าวถึงการดำรงอยู่ของพระตถาคตในฐานะพุทธสภาวะอันเป็นนิรันดร มีพระชนม์เป็นอนันตกาล ไม่ดับสูญหรือเสื่อมสลาย พระตถาคตที่ปรากฏพระองค์บนโลกมนุษย์เป็นเพียงการแสดงปาฏิหาริย์ของพระตถาคตผู้ทรงเป็นโลกุตระสภาวะ (พิริยะ ๒๕๕๕: ๔๘) ต่อมาลัทธิมหายานได้พัฒนาพุทธปรัชญาดังกล่าวด้วยการมองพระพุทธรูปแบบสามมิติ (สุมาลี ๒๕๕๐: ๔๖ อ้างจาก Williams 1989: 168 - 169) มิติแรกเป็นมิติหยาบ มองเห็นด้วยตาเนื้อ รับรู้ด้วยประสาทสัมผัสทั่วไปในฐานะที่พระพุทธรูปทรงเป็นมนุษย์ มิติที่สองเป็นสังขารที่พระพุทธรูปทรงหยั่งรู้ผ่านรูปนาม กล่าวคือ ในด้านหนึ่งความจริงนี้แสดงออกมาทางกายเนื้อ แต่อีกด้านหนึ่งก็เป็นศักยภาพที่ทำให้พระพุทธรูปทรงเป็นอิสระจากร่างกายนั้น รวมทั้งพ้นจากการจากทุกสิ่ง “ความจริงนี้เชื่อมโยงพระปัญญาญาณของพระศากยมุนีพุทธเจ้ากับสรรพสิ่ง เป็นการตระหนักรู้เอกภาพในสิ่งทั้งหลาย” (สุมาลี ๒๕๕๐: ๔๖) มิติที่สามเป็นความกรุณาอันไร้ขีดจำกัดของพระองค์และการใช้ปาฏิหาริย์คือ ความสามารถเหนือธรรมชาติในการก่อกุศลสรรพสัตว์ สามมิติแห่งความรู้ดังกล่าวต่อมาจะพัฒนาเป็นปรัชญา “ตรีกาย” ของนิกายโยคจารย์ โดยพระอาจารย์อสังคะและพระวสุพันธุเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ (พิริยะ ๒๕๕๕: ๗๕) อาทิ ในกายตฺรยสุตฺร ของลัทธิมหายานที่กล่าวถึงพระศากยมุนีว่าทรงตอบคำถามของพระอานนท์ว่าพระองค์มีพระกายสามมิใช่กายเดียว (อภิขัย ๒๕๕๑: ๑๐๙) “ตรีกาย” หรือกายทั้ง ๓ ของพระพุทธรูปประกอบด้วย

ธรรมกาย (กายธรรม) คือ สภาวะของพระตถาคตในฐานะที่เป็นแก่นสารของหลักธรรมที่ดำรงอยู่ตลอดไปไม่เสื่อมสูญ ดังที่วิมลเกียรตินิทเทสสูตร ของลัทธิมหายานสาธยายว่า “พระวรกายที่แท้จริงของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายก็คือพระธรรมกายนั่นเอง มิได้เป็นกายที่เกิดจากกิเลสตัณหา...พระสรีระของพระองค์เป็นอนาสภาวะ...มีอาสวธรรมเป็นมูลเฉทสิ้นเชิงแล้ว พระสรีระของพระองค์เป็นอสังขตะปราศจากเหตุปัจจัยปรุงแต่งได้” (สุมาลี ๒๕๕๐: ๔๘ อ้างจาก วิมลเกียรตินิทเทสสูตร ๒๕๕๐: ๓๐) สภาวะนี้

จึงเป็นสัทธรรมในตนเองจึงไม่มีจุดเริ่มต้นและไม่มีจุดสิ้นสุด (ภุริทัตและศักดิ์ชัย ๒๕๕๔: ๘๒) แต่ก็เป็นสภาวะไร้ตัวตนจึงไม่อาจสั่งสอนพระธรรมแก่สรรพสัตว์ได้^{๑๒} ธรรมกายจึงเนรมิตอีก ๒ กายเพื่อสั่งสอนพระธรรมแทนพระองค์ คือ สัมโภคกายและนิรมานกาย ตัวอย่างของพระพุทธเจ้าที่ดำรงอยู่ในสภาวะธรรมกายได้แก่ พระมหาไวโรจนะ พระอาทิพุทธะ พระวัชรธร หรือพระสมันตภัทรวชิรส์ตว์ เป็นต้น

สัมโภคกาย (กายทิพย์) คือ สภาวะของพระตถาคตในฐานะที่ทรงเป็นร่างเนรมิตโดยธรรมกายเพื่อใช้สั่งสอนพระธรรมแทนพระองค์ สภาวะนี้มีจุดเริ่มต้นแต่ไม่มีจุดสิ้นสุด จึงเป็นสภาวะอันไร้ขีดจำกัดและเป็นนิรันดร (ภุริทัตและศักดิ์ชัย ๒๕๕๔: ๘๒) เป็นกายเนรมิตที่ใช้สั่งสอนศาสนาแก่พระเทวโพิธิสต์ว์และเทพเจ้า มีเพียงพระตถาคต พระเทวโพิธิสต์ว์ และเทพเจ้าเท่านั้นที่สามารถทอดพระเนตรกายนี้ได้ อันประกอบด้วยพระมหาบุรุษลักษณะ ๓๒ ประการและอสีตานุพยัญชนะหรือลักษณะย่อยอีก ๘๐ ประการ เช่น มีพระอุษณิษะ พระวรกายสีทอง เป็นต้น มนุษย์ธรรมดาไม่อาจมองเห็นได้โดยตรงแต่จะเห็นผ่านพระพุทธรูปอันเป็นรูปจำลองของสัมโภคกายเท่านั้น (พิริยะ ๒๕๕๕: ๗๕) นอกจากนี้ สัมโภคกายยังอาจเนรมิตในรูปแบบของพระเทวโพิธิสต์ว์หรือเทพเจ้าก็ได้ ซึ่งมนุษย์ธรรมดาก็ไม่อาจมองเห็นเช่นกันนอกจากผ่านทางพระพุทธรูป ตัวอย่างเช่น “พระตถาคต” เช่น พระชินพุทธะทั้ง ๕ พระองค์หรือพระปัญญาจีนะที่จาริกบ้านซัปปาก (K.1158) เรียกว่า พระปัญญาสุต พระวัชรส์ตว์ พระโภษชยคุรุไวฑูรยประภะ “พระเทวโพิธิสต์ว์” เช่น พระโพิธิสต์ว์โลกศวร พระโพิธิสต์ว์วัชรปาณี “ปราชญา” หรือภาคที่เป็นสตรี เช่น พระนางตารา พระนางโยคินี “อิชฎเทวดา” หรือยติม (เทวดาประจำตัวที่เลือกเป็นบุคลาธิษฐานในการทำสมาธิ) เช่น พระเหวัชระ พระไตรโลกยวิชัย พระสังวร เป็นต้น

^{๑๒} กรณีนี้อาจเป็นข้อยกเว้นสำหรับคัมภีร์มหาไวโรจนสูตร หรือมหาไวโรจนากัมโพิธิตันตระ ซึ่งพระมหาไวโรจนะทรงแสดงพระสูตรนี้ในฐานะที่ทรงเป็นธรรมกายด้วยพระองค์เอง (ดู ภุริทัตและศักดิ์ชัย ๒๕๕๔: ๘๔).

นิรมานกาย (กายเนื้อ) ในอดีตเรียกว่า “รูปกาย” ก่อนจะมาเรียกว่านิรมานกาย ในภายหลัง นิรมานกาย คือ พุทธสภาวะของพระตถาคตในฐานะที่ยังทรงอยู่ภายใต้กฎของไตรลักษณ์ มีการเกิด แก่ เจ็บ และตาย เช่นเดียวกับทุกสรรพสัตว์ เพื่อให้สรรพสัตว์ได้ตระหนักถึงความไม่จีรังยั่งยืนของสังขาร กายนี้จึงมีทั้งจุดเริ่มต้นและจุดสิ้นสุด (ภุริทัตและคักคิชัย ๒๕๕๔: ๘๒) และเป็นกายที่ธรรมกายหรือสัมโมกคกายใช้สั่งสอนศาสนิกในมนุษยโลกแทนพระองค์ (พิริยะ ๒๕๕๕: ๗๕) ตัวอย่างเช่นพระมานุชิพุทธะ ๗ พระองค์ หรือพระอดีตพุทธะ ๔ พระองค์ในภัททกัปป์ (ภัทรกัลป์) เป็นต้น

ในกัมพูชาพบหลักฐานเรื่องตรีกายในจารึกหลายหลักแต่ที่ชัดเจนที่สุดเห็นจะได้แก่จารึกอโรคยศาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ พบในประเทศไทยแล้ว ๔ หลัก ข้อความคล้ายคลึงกัน กล่าวถึงตรีกายในบทประณามพจน์ว่า “ขอความนอบน้อมจงมีแด่พระพุทเจ้า ผู้มีนิรมานกาย ธรรมกาย และสัมโมกคกาย ผู้ล่วงพ้นภาวะและอภาวะทั้งสอง ผู้มีอาตมอันเป็นสอง ผู้หาอาจมันมิได้” (ชะเอม ๒๕๒๘: ๑๔)

หากพิจารณาจากพุทธปรัชญาตรีกายจะพบว่าพระชินพุทธะ ๕ พระองค์หรือพระปัญญาจีนะมิได้ทรงเป็นพระพุทเจ้าที่เป็นมนุษย์หรือ “พระมานุชิพุทธะ” ตามความเข้าใจของฉัคส์ เพราะในทางพุทธตันตระถือว่าพระปัญญาจีนะ (รวมถึงพระโภชัชยคุรุไวฑูรยประภา) ทรงดำรงพุทธสภาวะเป็น “สัมโมกคกาย” ซึ่งธรรมกายเนรมิตขึ้นเพื่อใช้สั่งสอนธรรมะแทนพระองค์ พระชินพุทธะ^{๑๓} ทั้ง ๕ พระองค์ ได้แก่ พระไวโรจนะ (ผู้รุ่งโรจน์) พระอโมฆสิทธิ (ผู้สำเร็จโดยไม่พลาด) พระอักษโยภยะ (ผู้ไม่หวั่นไหว) พระรัตนสัมภวะ (ผู้เกิดจากรัตนะ) และพระอมิตาภะ (ผู้มีแสงสว่างเป็นนิรันดร) พระชินพุทธะทั้ง ๕ พระองค์ยังเป็นตัวแทนของทิศทั้ง ๕ และสัญลักษณ์ของสกันธะหรือซันธ ๕ ที่ประกอบเป็นบุคคลด้วย^{๑๔}

^{๑๓} ในอดีตนิยมเรียกว่าพระธยานิพุทธะปัจจุบันเรียกว่าพระชินพุทธะ.

^{๑๔} กล่าวคือ พระไวโรจนะ ทิศกลาง แทนรูป พระอโมฆสิทธิ ทิศตะวันออก แทนสังขาร พระอักษโยภยะ ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ แทนวิญญาณพระรัตนสัมภวะ ทิศใต้ แทนเวทนา และพระอมิตาภะ ทิศตะวันตก แทนสัญญา (สนนอดกราส ๒๕๔๑: ๑๖๗).

บทประณามพจน์ของจารึกบ้านซับบาก (K.1158) ให้ข้อมูลที่น่าสนใจเกี่ยวกับ “พุทธสภาวะ” ของพระปัญญาชินะด้วย ดังข้อความที่กล่าวว่า “พระองค์ใดผู้ทรงอุบัติแล้ว คือ พระศรีปัญญาสุคต ผู้ประทานกำเนิดแก่ปางพระศรีชนะ” จากข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า “พระศรีปัญญาสุคต” หรือ “พระปัญญาสุคต” ในที่นี้ย่อมหมายถึงพระชินพุทธเจ้า ๕ พระองค์ (Chirapat 1990: 13) ผู้ดำรงพุทธสภาวะเป็น “สัมโภคกาย” และสัมโภคกายของพระปัญญาสุคตนี้เองเป็นผู้ให้กำเนิด “พระศรีชนะ” อันน่าจะหมายถึงพระพุทธเจ้าทั้งปางในฐานะที่ทรงเป็นพระมานุชิพุทธะหรือพุทธสภาวะที่เป็น “นิรมาณกาย” ตรงข้ามกับความเข้าใจของฉัคส์ที่กล่าวถึงพระพุทธรูป ๕ องค์ที่มีหลายเศียร หลายกร ว่าเป็นรูปของพระศรีชนะ เช่น ภาพสลักที่ปราสาทพระฤๅกล^{๑๕} และปราสาทพิมาย (ภาพที่ ๔) หรือรูปสลักในท่าประทับที่กุยกายหอมและวัดสิทธินในประเทศกัมพูชาที่เคยเชื่อกันว่าเป็นรูปพระวิชฌ^{๑๖} (Jacques 2006: 75) เพราะหากมีจำนวนของเศียรและกรผิดไปจากมนุษย์สามัญแล้วย่อมอยู่ในสภาวะของสัมโภคกายมากกว่ารูปดังกล่าวจึงไม่ใช่รูปของพระศรีชนะที่ทรงเป็นนิรมาณกาย^{๑๗}

^{๑๕} อย่างไรก็ดี ผู้เขียนยังไม่พบภาพสลักพระพุทธรูปสี่กรของปราสาทพระฤๅกลที่ฉัคส์กล่าวถึง.

^{๑๖} รูปสี่กรจากวัดสิทธินูใน (Le Bonheur 1997: 27: fig.3).

^{๑๗} นอกจากนี้ ยังเชื่อมโยงไปถึงเจดีย์และเจดีย์วิหารห้าเหลี่ยมในพุททามซึ่งแต่ละเหลี่ยมเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป ๕ องค์ว่าอาจสร้างขึ้นในพุทธศาสนาเถรวาทและเปลี่ยนเป็นนิกายเถรวาทในภายหลัง และอาจเคยเป็นที่ประดิษฐานรูปพระศรีชนะทั้ง ๕ องค์ของลัทธิตันตริยานมาก่อน (Jacques 2006: 76) อย่างไรก็ดี ผู้เขียนเห็นว่าการสร้างเจดีย์และเจดีย์วิหารห้าเหลี่ยมของพุททาม เช่น เจดีย์ธรรมยาชิกา (ธรรมราชา) หรือวิหารงาห์เมียดหน้า (วิหารห้าด้าน) น่าจะเป็นความสำเร็จของการแก้ปัญหา “เหลี่ยมไม่พอ” ที่จะประดิษฐานพระพุทธรูป ๕ พระองค์ในภัททกัปของนิกายเถรวาทมาตั้งแต่แรก จากเดิมที่วิหารมีแค่ ๔ ด้านไม่พอประดิษฐานมากกว่าและคงไม่เกี่ยวข้องกับพระชินะ ๕ พระองค์ของลัทธิตันตริยานแต่อย่างใด.

สำหรับบทประณามพจน์ต่อไปที่กล่าวถึง “พระวัชรสัตว์” ซึ่งจารึกบ้านซับบาก (K.1158) ยกย่องว่าเป็นพระพุทธรูปเจ้าพระองค์ที่ ๖ สอดคล้องกับการนับถือพุทธตันตระในเนปาลที่ถือว่าพระองค์เป็นพระชิน (ธยานิ) พุทธะพระองค์ที่ ๖ และเป็นปรมาจารย์ของเหล่าพระชินพุทธะทั้ง ๕ พระองค์ (Bhattacharyya ๑๙๕๘: ๗๔) ดังตัวอย่างจากโตรณะเงินจำหลักของทิวรรณมหาวิหาร หรือที่รู้จักกันในนามวัดทอง (The Golden Temple) เมืองปาฏันหรือลลิตปุรี นครกาฏมาณฑุ ประเทศเนปาล (ภาพที่ ๕) สร้างหรือปฏิสังขรณ์ในรัชกาลพระเจ้าภากรเทวะ (พุทธศักราช ๑๕๘๘ - ๑๕๙๑) (Shakya 2004: 17) รูปพระวัชรสัตว์ประดิษฐานบนยอดสุดของกรอบซุ้มหน้าบันในฐานะพระชินพุทธะพระองค์ที่ ๖ ร่วมกับรูปพระชินพุทธะอีก ๕ พระองค์ซึ่งประดิษฐานลดหลั่นกันลงมา โดยที่กึ่งกลางของหน้าบันเป็นรูปพระชินอักษะและพระศากยมุนีรวมอยู่ในองค์เดียวกัน

ภาพที่ ๕ โตรณะเงินจำหลักของวิหารพระศากยมุนีในทิวรรณมหาวิหาร เมืองปาฏัน นครกาฏมาณฑุ ประเทศเนปาล จำหลักรูปพระชินพุทธะทั้ง ๖ พระองค์ตามกรอบของซุ้มหน้าบัน เรียงลำดับตามเข็มนาฬิกา ได้แก่ พระไวโรจนะ พระรัตนลัมภวะ พระวัชรสัตว์ พระอมิตาภะ พระอโมฆลิตติ ส่วนพระอักษะประดิษฐานตรงกลางของหน้าบันในฐานะพระศากยมุนี การประดิษฐานรูปพระวัชรสัตว์ที่ตอนบนสุดของกรอบซุ้มหน้าบันแสดงความสำคัญของพระองค์ในฐานะพระชินพุทธะพระองค์ที่ ๖ ร่วมกับพระชินพุทธะอีก ๕ พระองค์

พระวัชรสัตว์ทรงดำรงพุทธสภาวะเป็นสัมโมคคกายที่ธรรมกาย คือ พระสมันตภัทร หรือพระอาทิพุทธะ^{๑๘} ทรงเนรมิตขึ้นเพื่อสั่งสอนศาสนาแทนพระองค์จึงทรงได้รับการยกย่องว่าเป็นพระอาทิพุทธะ หมายถึง พระพุทธเจ้าพระองค์แรก พระอาทิโพธิสัตว์ หมายถึง พระโพธิสัตว์พระองค์แรก นับว่าสอดคล้องกับข้อความต่อมาของจารึกบ้านซำบาก (K.1158) ที่กล่าวสรรเสริญพระองค์ว่า “ผู้ยอดเยี่ยมในหมู่ พระโพธิสัตว์อันประเสริฐ ผู้ทรงเกื้อกูลแก่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย” และพระอาทิกุรุ หมายถึง ครูหรือครูคนแรกผู้สอนตันตระ (Huntington and Bengdel 1990: 208, 216) รูปพระวัชรสัตว์ในพุทธศิลป์ของกัมพูชาแสดงเป็นรูปพระโพธิสัตว์ทรงถือวัชระด้วยพระหัตถ์ขวาและฉันทฎาหรือกระดิ่งมือไว้ในพระหัตถ์ซ้าย (พิริยะ ๒๕๕๕: ๒๘๔: ภาพที่ ๒.๒๔๙; ๓๐๕: ภาพที่ ๒.๒๘๓; ๓๑๗: ภาพที่ ๒.๓๐๓) สัญลักษณ์ของการหลอมรวมระหว่างอูบายที่มีกรุณาเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงและปราศรัยอันนำไปสู่การบรรลุพุทธสภาวะ

ทั้งหมดที่กล่าวมานี้ย่อมเป็นที่ประจักษ์ว่า “พระศรีชนะ” ในจารึกบ้านซำบาก (K.1158) (รวมถึงจารึกหลักอื่น) ทรงเป็นพระมานุชิพุทธะและนิรมานกายที่สัมโมคคกายคือ “พระปัญญาสุคต” หรือพระชินพุทธะทั้ง ๕ พระองค์ทรงเนรมิตขึ้นเพื่อสั่งสอนสรรพสัตว์ในมนุษยโลก เช่นเดียวกับพระวัชรสัตว์ก็ทรงเป็นสัมโมคคกายที่ธรรมกายเนรมิตขึ้นเพื่อสั่งสอนบรรดาพระเทวโพธิสัตว์และเทพเจ้าตามความที่ปรากฏในจารึกนั้นแล้ว และเป็นกราย้าให้เห็นอย่างชัดเจนว่าศรีชนะในที่นี้ไม่ได้มีความหมายถึงการเป็นนิกายหนึ่งในลัทธิตันตรยานของกัมพูชาแต่อย่างใด

^{๑๘} ตอนที่ของจารึกบ้านซำบาก (K.1158) ส่วนที่เป็นภาษาสันสกฤตยังคงกล่าวถึงรูปเคารพที่พระอาจารย์ธนูประดิษฐานไว้ ได้แก่ รูปพระชินพุทธะ (ชยานิพุทธะ) และพระอาทิพุทธะ (Chirapat 1990: 13) แต่เนื่องจากการแปลความหมายจากจารึกดังกล่าวยังคงมีความคลุมเครือผู้เขียนจึงขอละประเด็นนี้ไว้ก่อน.

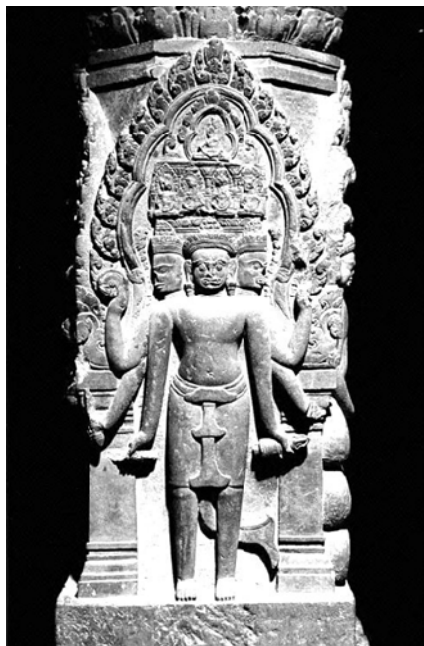
๖. ศรีษณะในประติมานิรมาณวิทยาของกัมพูชา

ประเด็นที่ผู้เขียนจะวิเคราะห์เป็นเรื่องสุดท้ายก็คือ พระพุทธรูป ๕ องค์บนทับหลังของปราสาทพระขรรค์กำแพงสวาย (ภาพที่ ๑) ทับหลังของปราสาทพรหมทัตที่ปราสาทพิมาย (ภาพที่ ๒ และภาพที่ ๓) (Jacques 2006: 75; 2007B: 192) รูปสามพัคตร์ หกกรบนทับหลังของวิมานปราสาทพิมาย (ภาพที่ ๔) ว่าเป็นรูปของพระศรีษณะในนิกายศรีษณะ ซึ่งเป็นนิกายหนึ่งของพุทธตันตระในกัมพูชาตามข้อสันนิษฐานของโคลัด ฌ็องส์หรือไม่

กรณีพระพุทธรูป ๕ องค์บนทับหลังของปราสาทพระขรรค์กำแพงสวาย (ภาพที่ ๑) และทับหลังของปราสาทพรหมทัต (ภาพที่ ๒) ควรเป็นประติมานิรมาณวิทยาของพระปัญญาจีนหรือพระปัญญาสุต พระชินพุทธะ ๕ องค์ของลัทธิตันตรยานที่กล่าวถึงในจารึกบ้านซำบาก (K.1158) ถึงแม้ว่าเราจะไม่พบพระพุทธรูปที่มีพุทธลักษณะสอดคล้องกับพระปัญญาสุต เพราะโดยทั่วไปพระพุทธรูปของกัมพูชาทั้งสมัยก่อนและสมัยเมืองพระนครก็พบเพียงไม่กี่ปาง เช่น หากเป็นพระพุทธรูปยืนก็จะทรงแสดงปางประทานอภัยหรือปางแสดงธรรมด้วยพระหัตถ์ขวาหรือพระหัตถ์คู่ หากเป็นพระพุทธรูปประทับก็พบว่า เป็นปางสมาธิมากที่สุด รองลงมาเป็นปางมารวิชัย ทั้งนี้ ตามประติมานิรมาณวิทยาของแต่ละองค์ จะทรงแสดงมุทราหรือปางที่แตกต่างกัน กล่าวคือ พระไวโรจนะทรงแสดงปางหมุนธรรมจักร (ธรรมจักรมุทรา) พระอโฆสสิทธิทรงแสดงปางประทานอภัย (อภัยมุทรา) พระอภัยภูธรทรงแสดงปางสัมผัสธรรม (ภูมิสปรรตมุทรา) หรือปางมารวิชัย พระรัตนสัมภวะทรงแสดงปางประทานพร (วรมุทรา) และพระอมิตาภะทรงแสดงปางสมาธิ (ชยานมุทรา)

อย่างไรก็ตาม ถ้าพิจารณาจากรูปพระเหวัชระหรือที่จารึกกัมพูชาเรียกว่า พระวัชริน ในรูปแบบที่มีสามพัคตร์ หกกร (ภาพที่ ๕) สลักบนด้านหนึ่งของสลู๊ป พบที่พบที่กบาลซี ใกล้กับจังหวัดบันเตียร์เมียนเจย ประเทศกัมพูชา ศิลปะแบบคลัง (พ.ศ. ๑๕๐๘ - ๑๕๕๓) ซึ่งตามประติมานิรมาณวิทยาพระวัชรินในรูปแบบนี้จะทรงมีพระชินพุทธะทั้ง

๕ พระองค์อยู่เหนือพระเศียรทั้ง ๓ เศียร^{๑๙} ถึงแม้ว่ารูปพระปัญญาสุคตบนพระเศียรจะชำรุดหรืออาจถูกทำลายจนเสียหายมาก แต่จากร่องรอยที่เห็นอยู่ก็พอทำให้ทราบว่าทุกองค์ล้วนประทับสมาธิราบ ปางสมาธิเหมือนกันหมด (Lobo 1997: 243: fig.b) จึงเป็นไปได้ที่พระพุทธรูปพระปัญญาสุคตของกัมพูชาจะไม่ได้แสดงปางหรือมูทราที่หลากหลายเช่นเดียวกับต้นแบบในอินเดีย นั่นหมายความว่าพระพุทธรูป ๕ องค์บนทับหลังของปราสาทพระขรรค์กำแพงสวายจึงน่าจะ ได้แก่ พระปัญญาสุคตหรือพระชินพุทธะทั้ง ๕ พระองค์ซึ่งทรงเป็นสัมโภคกายมากกว่าจะเป็นรูปพระศรีชนะที่เป็นนิรมายกาย

ภาพที่ ๖ พระวัชริน (เหวัชร) สามพักตร์
หกรกรสลักบนด้านหนึ่งของลัญปติลาได้จาก
กบาลลี ใกล้กับ จ.บันเตียร์เมียนเจย
ประเทศกัมพูชา ศิลปะคลัง (พ.ศ. ๑๕๐๘ -
๑๕๕๓) (ที่มา: Lobo 1997, 243: fig. b)

^{๑๙} ยังมีพระวัชรินแปดเศียร สิบหกรกร เป็นรูปแบบพระวัชรินหล่อสำริดที่พบได้ทั่วไปในพุทธศิลป์ของกัมพูชาโดยมีพระเศียรทั้ง ๕ ซึ่งหมายถึงพระปัญญาสุคตอยู่เหนือพระพักตร์ทั้ง ๓ พักตร์อีกทีหนึ่ง (ดู Lobo 1997: 76).

ส่วนพระพุทธรูปที่มีความใกล้เคียงกับพระศรีชนะซึ่งผู้เขียนวิเคราะห์แล้วว่า หมายถึงพระพุทธรูปเจ้าในฐานพระมานุชิพุทธรหรือนิรมานกายนั้น ควรได้แก่พระพุทธรูปบนทับหลังของปราสาทพรหมทัต^{๒๐} (ภาพที่ ๓) และทับหลังที่ได้จากบริเวณปราสาทพิมาย (ภาพที่ ๗) เป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องยืนในเรือนแก้ว ๗ องค์ ทุกองค์ทรงยกพระหัตถ์ทั้งคู่ขึ้นแสดงธรรมดุจเดียวกัน^{๒๑} ไม่ต้องสงสัยเลยว่าพระพุทธรูปทั้ง ๗ องค์ดังกล่าว คือ พระมานุชิพุทธรหรือพระพุทธรเจ้าที่ตรัสรู้ในโลกมนุษย์ทั้ง ๗ องค์ ได้แก่ พระวิปศยี พระศิษี พระวิศวกู พระกรกฤษณ์ทะ พระกนกมุนี พระกาศยปะ และพระศากยสิงห์ (พระศากยมุนี) ดังเปรียบเทียบกับทับหลังอีกแผ่นที่ได้จากปราสาทพิมาย (ภาพที่ ๘) เป็นพระพุทธรูปยืนแสดงธรรมสองพระหัตถ์ในเรือนแก้วที่กึ่งกลางของทับหลัง ๑ องค์ อันน่าจะหมายถึง พระศากยสิงห์หรือพระศากยมุนี และพระพุทธรูปอีก ๖ องค์ที่เหลือในท่าประทับสมาธิราบ ปางสมาธิ สลับกับต้นพระศรีมหาโพธิแสดงให้เห็นชัดเจนอยู่ในตัวว่าเป็นไม้ตรัสรู้ของพระมานุชิพุทธร ๖ พระองค์นั่นเอง

^{๒๐} ความจริงแล้วพระพุทธรูปบนทับหลังแผ่นนี้ของปราสาทพรหมทัตมี ๗ องค์ไม่ใช่ ๕ องค์ พระพุทธรูปที่เหลืออีก ๒ องค์อยู่ทางด้านซ้ายและขวาใกล้กับขอบด้านข้างของทับหลังแต่อยู่ในสภาพที่ชำรุดหรืออาจจะยังสลักไม่เสร็จ จึงทำให้ดูเหมือนมีพระพุทธรูปอยู่เพียง ๕ องค์.

^{๒๑} ความเหมือนกันของพระมานุชิพุทธรทั้ง ๗ องค์มีมาแล้วในศิลปะอินเดียสมัยราชวงศ์วาภาฏกะ ดังตัวอย่างจากพระมานุชิพุทธร ๗ องค์ในถ้ำเอลลูร่าหมายเลข ในท่าประทับสมาธิเพชร ปางหมุนธรรมจักรและปางสมาธิเหมือนกันทั้ง ๗ องค์ (ดู Huntington, Susan L. and John C. 1990: 273: pic. 12.39; 274).

ภาพที่ ๗ ทับหลังรูปพระมานุชิพุทธะ ๗ องค์ยื่นแสดงธรรมสองพระหัตถ์ในเรือนแก้ว ได้จากปราสาทพิมาย อ.พิมาย จ.นครราชสีมา ศิลปะนครวัด (๑๖๔๓ - ๑๗๑๘) ประมาณรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ ๖ (ครองราชย์ พ.ศ. ๑๖๒๓ / ๒๔ - ๑๖๕๐ / ๕) จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย จังหวัดนครราชสีมา

ภาพที่ ๘ ทับหลังรูปพระศากยมุนียื่นแสดงธรรมสองพระหัตถ์ในเรือนแก้วและพระมานุชิพุทธะประทับสมาธิราบ ปางสมาธิ ในเรือนแก้ว ๖ องค์ลี้ลับกับต้นพระศรีมหาโพธิ์ ได้จากปราสาทพิมาย อ.พิมาย จ.นครราชสีมา ศิลปะนครวัด (๑๖๔๓ - ๑๗๑๘) ประมาณรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ ๖ (ครองราชย์ พ.ศ. ๑๖๒๓ / ๒๔ - ๑๖๕๐ / ๕) จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย จังหวัดนครราชสีมา (ที่มา: พิริยะ ๒๕๕๕: ๓๒๑: ๒.๓๑๐)

อนึ่ง รูปสามพักตร์ หกกร บนทับหลังของปราสาทพิมาย (ภาพที่ ๔) ในเบื้องต้น ผู้เขียนสันนิษฐานว่าคงได้แก่ พระปัจจุสุคตหรือพระชินพุทธะทั้ง ๕ องค์ในรูปต้นตระกูลของ คัมภีร์คุษยสมาชตันตระ อันเป็นคัมภีร์สำคัญของลัทธิตันตрянานในอินเดีย ธิเบต และ เนปาลที่ได้รับการกล่าวถึงในจารึกบ้านซับบาก (K.1158) ด้วย (Chirapat 1990: 13) ทั้งนี้ รูปเคารพที่สร้างขึ้นตามคัมภีร์นี้ต้องแสดงเป็นรูปสามพักตร์ หกกร ทุกองค์ และมี พระคุษยสมาชอักษะกษัตริย์ (พระอักษะกษัตริย์สามพักตร์ หกกร) หรือพระคุษยสมาชัมฤช วัชระ (พระโพธิสัตว์มฤชตรีสามพักตร์ หกกร) ทรงเป็นประธานของมณฑลเสมอ^{๒๒} ดัง ปราภฏเป็นพระพุทธรูปสามพักตร์ หกกร อยู่ตรงกลางและมีขนาดใหญ่ที่สุดของทับหลังซึ่ง ทั้งหมดประกอบกันเป็นมณฑล คือ พระคุษยสมาชอักษะกษัตริย์มณฑล (ดูรายละเอียดใน Huntington and Bengdel 2004: 432 - 449) อนึ่ง รูปต้นตระกูลสามพักตร์ หกกรของ พระปาญจชินะตามคัมภีร์คุษยสมาชตันตระ ยังปรากฏบนแถวที่ ๔ ของยอดปราสาทใน แม่พิมพ์พระวัชรินมณฑลด้วย^{๒๓} (ภาพที่ ๙) ซึ่งจากการประทับเหนือรูปพระมานุชิพุทธะ ทั้ง ๗ พระองค์ในแถวที่ ๕ ของยอดปราสาทในแม่พิมพ์ ยืนยันถึงสถานะรวมไปถึงพุทธ สภาวะที่สูงกว่าของพระปัจจุสุคต (ในรูปแบบต้นตระกูล) ในฐานะผู้ให้กำเนิดพระมานุชิ พุทธะเหล่านั้นได้เป็นอย่างดี ส่วนประติมากรรมรูปบุคคลสี่กรในท่าประทับจากกุก ยายหอมและวัดสิธร์ เนื่องจากได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์ใหม่จนไม่อยู่ในสภาพที่สามารถ วิเคราะห์ได้อย่างเต็มที่ ผู้เขียนจึงขอข้ามประเด็นนี้ไปก่อน

^{๒๒} ปัจจุบันความเห็นของนักวิชาการเกี่ยวกับประติมากรรมมาตยาวิทยาของทับหลังดังกล่าวยังไม่เป็นที่ยุติ เช่น มานิต วัลลิโกดม เสนอว่าเป็นรูปพระวัชริน (อ้างจาก Roveda 2005: 273) ในขณะที่พีริยะ ไกรฤกษ์ (๒๕๕๕: ๓๑๑ - ๓๑๒) เสนอว่าเป็นรูปพระวัชริน (พระแห้วชระ) สามพักตร์ หกกร.

^{๒๓} แม่พิมพ์แบบเดียวกันนี้ยังพบในประเทศกัมพูชาแต่มีด้ามจับเป็นรูปสิงห์ (ดู God of Angkor: Bronzes from the National Museum of Cambodia 2010: 63, 68 - 69).

ภาพที่ ๙ แม่พิมพ์พระวัชริน (แห้วชร)
มณฑล ทำจากสำริดได้จากกรุปรังค์
ประธานวัดราชบูรณะ จ.พระนครศรีอยุธยา
ศิลปะบายัน (พ.ศ. ๑๗๒๐ - ๑๗๗๓)
(ที่มา: มุลนิธิพิริยะ ไกรฤกษ์)

๗. รูปความ

คำว่าศรีชนะเป็นพระนามของพระพุทธเจ้าที่ทรงเป็นพระมานุषิพุทธะและทรงดำรงสภาวะเป็นนิรมานกาย คำนี้ใช้อย่างแพร่หลายไม่จำกัดเฉพาะว่าเป็นลัทธิหรือนิกายใดเพราะพบว่าใช้กันทั้งในลัทธิศรวายาน อาทิ นิกายโลโกตตรวาทอันเป็นนิกายย่อยของนิกายมหาสังฆิกวาท ลัทธิมหายาน และลัทธิตันตรวาน ดังปรากฏในจารึกของกัมพูชาทุกหลัก นอกจากนี้ ยังพบในงานวรรณกรรมและจารึกทั้งที่เป็นภาษาสันสกฤต ภาษาสันสกฤตผสม และภาษาบาลีของนิกายเถรวาทด้วย

ส่วนพระสมันตประเภศหรือพระสมันตประเภศในจารึกตวลปราสาท (K.158) และจารึกบ้านซบบาก (K.1158) คงเป็นพระพุทธรูปที่เป็นตัวแทนของพระตถาคตซึ่งอาจได้แก่ พระศากยมุนี หรืออาจจะเป็นพระพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่งในฐานะที่

พระองค์ทรงเป็นทั้งพระมานุชิพุทธะ คือ พระพุทธเจ้าที่เป็นมนุษย์และพุทธสภาวะที่ทรงเป็นนิรมานกาย ข้อมูลในจารึกจึงอนุมานได้แต่เพียงว่าที่ฉบบาร รัณสิมีรูปของพระตถาคต (พระศรีธนะ) มีพระนามว่า พระสมันตประเภศวร และคงเป็นพระพุทธรูปสำคัญและศักดิ์สิทธิ์เป็นพิเศษดังปรากฏจารึกหลายหลักกล่าวถึงพระนามของพระพุทธรูปองค์นี้และการประดิษฐานพระพุทธรูป ซึ่งอาจเป็นไปได้ว่าเป็นพระพุทธรูป “องค์จำลอง” ของพระสมันตประเภศวรแบบเดียวกับที่พบในจารึกปราสาทพระขรรค์ ในลักษณะเดียวกับการประดิษฐานพระพุทธรูปหรือเทวรูปจำลองไว้ในปราสาทที่สร้างขึ้นในรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ส่วนฉบบาร รัณสิหรือวังศรามะ คงเป็นชื่อของวิหารหรืออารามที่ประดิษฐานพระพุทธรูปองค์นี้ซึ่งเป็นที่รู้จักกันเป็นอย่างดีในอาณาจักรกัมพูชา ถึงกับกล่าวไว้ในจารึกถึง ๑๐ หลักรวมทั้งจารึกปราสาทตาพรหมว่ามีประเพณีสมโภชประจำปีทุกฤดูใบไม้ผลิ และนำพระนามดังกล่าวมาตั้งถวายพระพุทธรูปของ “พระศรีธนะ” คือ รูปของพระตถาคต ดังนั้น จากหลักฐานและการวิเคราะห์ที่ประมวลมาทั้งหมดยังไม่เพียงพอที่จะระบุว่า “ศรีธนะ” ในจารึกของกัมพูชา ไม่น่าจะเป็นชื่อของนิกายหนึ่งของพุทธศาสนาลัทธิตันตรยานในกัมพูชาแต่อย่างใด

ประเด็นที่น่าสนใจและน่าศึกษาเพิ่มเติมจากนี้ก็คือ พุทธปรัชญาเรื่อง “ตรีกาย” อันปรากฏในจารึกทางพุทธศาสนาของกัมพูชาหลายหลักรวมไปถึงเรื่อง “จตุรกาย” ซึ่งเพิ่มเติมพระกายที่ ๔ หรือ “สวภาวิกกาย” ของพระตถาคต ดังพบในจารึกปราสาทพิมาย ๒ (K.953) พุทธศักราช ๑๕๘๔ (ทรงธรรม ๒๕๔๘: ๑๓๔ - ๑๓๕) อันอาจนำไปสู่การไขปริศนาด้านพุทธปรัชญาและประติมานิรมานวิทยาของรูปเคารพในพุทธศาสนาลัทธิตันตรยานที่ดำรงอยู่อย่างยาวนานอาณาจักรกัมพูชาให้กระจ่างชัดยิ่งขึ้น

บรรณานุกรม

ชะเอม แก้วคล้าย. (๒๕๒๘). **จารึกพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗**. กรุงเทพมหานคร: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.

_____. (๒๕๒๙). “จารึกปราสาทหินพิมาย ๑”. ใน **จารึกในประเทศไทย เล่ม ๓**. กรุงเทพมหานคร: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.

ชะเอม แก้วคล้าย และบุญเลิศ เสนานันท์. (๒๕๓๘). “จารึกบ้านโคกสะแกราช”. ใน **ศิลปากร**. ๓๖ (พฤศจิกายน - ธันวาคม): ๑๐๙ - ๑๒๒.

เชเดส์, ยอร์ช. สุภัทรดิศ ดิศกุล, ม.จ. และฉ่ำ ทองคำวรรณ (แปล). (๒๕๒๖). “จารึกที่ ๑๙ ศิลปจารึกภาษาเขมรที่ศาลสูง; จารึกที่ ๒๔ จารึกที่วัดหัวเวียง อำเภอไชยา”. ใน **ประชุมศิลปจารึก ภาคที่ ๒: จารึกทวารวดี ศรีวิชัย ละโว้**. (พิมพ์ครั้งที่ ๒). กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร.

_____. สุภัทรดิศ ดิศกุล, ม.จ. และ ฉ่ำ ทองคำวรรณ (แปล). (๒๕๒๙ก). “จารึกศาลสูง ภาษาเขมร (หลักที่ ๑)”. ใน **จารึกในประเทศไทย เล่ม ๓**. กรุงเทพมหานคร: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.

_____. สุภัทรดิศ ดิศกุล, ม.จ. และ ฉ่ำ ทองคำวรรณ (แปล). (๒๕๒๙ข). “จารึกวัดหัวเวียงเมืองไชยา”. ใน **จารึกในประเทศไทย เล่ม ๔**. กรุงเทพมหานคร: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.

ทรงธรรม ปานสกุณ. (๒๕๔๘). “ร่องรอยพระพุทธศาสนาในอาณาจักรเขมรโบราณก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๗”. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาเขมรศึกษา ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.

พิริยะ ไกรฤกษ์. (๒๕๕๕). **รากเหง้าแห่งศิลปะไทย**. กรุงเทพมหานคร: ริเวอร์ บุ๊คส์.

ภูริทัต ฐิตเมโธ และศักดิ์ชัย กิตติชโย. (๒๕๕๔). **ชินงอน รหัสแห่งธรรมที่แท้**. กรุงเทพมหานคร: ศูนย์ไทย - ชิเบต.

มหาวิทยาลัยอวทาน เล่ม ๑. สำเนียง เลื่อมใส (แปลจากภาษาสันสกฤต). (๒๕๕๓).

กรุงเทพมหานคร: มุลินธิสันสกฤตศึกษา.

สนอดทราส, เอเดรียน. ภัทรพร สิริกาญจน์และคณะ (แปล). (๒๕๔๑). **สัญลักษณ์แห่ง**

พระสถูป. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์วิชาการ.

ลัทธิธรรมปุณทริกสูตร. (๒๕๔๓). ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์ (แปล). (พิมพ์ครั้งที่ ๕).

กรุงเทพมหานคร: ศูนย์ไทย-ธิเบต.

สุมาลี ลิ้มประเสริฐ. (๒๕๕๐). “การศึกษาเรื่องอวทาน - กัลปดาของเกษเมณฑระ:

ความสัมพันธ์ของเรื่องสุทธ-กนิรภัทรวรรณคดีไทย”. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาสันสกฤต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.

สุมาลี มหณรงค์ชัย. (๒๕๕๐). **มหายาน: ภาษาคน - ภาษาธรรม.** กรุงเทพมหานคร:

อมรินทร์.

อภิชัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์. (๒๕๕๑). **พระพุทธศาสนามหายาน.** กรุงเทพมหานคร:

สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

อัครโฆษ, พระภิกษุ. สำเนียง เลื่อมใส (แปลจากภาษาสันสกฤต). (๒๕๕๗). **มหากาพย์**

พุทธจริต พุทธประวัติฝ่ายมหายานจากกวีนิพนธ์สันสกฤต. กรุงเทพมหานคร:

ศูนย์สันสกฤตศึกษา มหาวิทยาลัยศิลปากร.

Bhattacharyya, Benoytosh. (1958). **The Indian Buddhist Iconography**

Mainly Based on the Sādhanamālā. (second edition). Calcutta:

Gosh Printing House.

Chirapat Prapandvidya. (1990). “The Sub Bāk Inscription Evidence of an Early Vajrayana Buddhist Presence in Thailand”. **The Journal of the**

Siam Society. 78 (2): 10 - 14.

- Huntington, John C. and Bengdel, Dina. (2004). **The Circle of Bliss: Buddhist Meditational of Art**. Chicago: Serindia Publication.
- Huntington, Susan L. and Huntington, John C. (1990). **Leaves from the Bodhi Tree: The Art of Pala India (8 - 12th centuries) and Its International Legacy**. Seattle and London: The Dayton Art Institute in Association with the University of Washington Press.
- Jacques, Claude. (1969). “Études d'épigraphie cambodgienne (II. Inscriptions diverses récemment découvertes en Thaïlande)”. In **Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient Tome. 56: 57 - 69**.
- _____. (2006). “The Buddhist Sect of Śrīghana in Ancient Khmer Lands”. In François Lagarde and Paritta Chalernpow Koanantakool. (eds.). **Buddhist Legacies in Mainland Southeast Asia Mentalities, Interpretation and Practices**. Paris and Bangkok: Ecole française d'Extrême-Orient and Princess Maha Chakri Sirindhorn Anthropology Centre.
- _____. (2007A). “The historical development of Khmer culture from the death of Sūryavarman II to the 16th century.” In Joyce Clark. (ed.). **Bayon New perspectives**. Bangkok: River Books.
- _____. (2007B). **The Khmer Empire: Cities and Sanctuaries from the 5th to the 13th Century**. Bangkok: River Books.
- Le Bonheur, Albert. (1997). “Ancient Cambodia: A Historical Glimpse.” In Helen Ibbitson Jessup and Thierry Zéphir. (eds.). **Sculpture of Angkor and Ancient Cambodia: Millennium of Glory**. Washington: National Gallery of Art.

- Lobo, Wibke. (1997). "The Figure of Hevajra and Tantric Buddhism; Caitya-Buddhistic Monument," In Helen Ibbitson Jessup and Thierry Zéphir. (eds.). **Sculpture of Angkor and Ancient Cambodia: Millennium of Glory**. Washington: National Gallery of Art.
- Louise Allison Cort and Paul Jett. (eds.). (2010). **God of Angkor: Bronzes from the National Museum of Cambodia**. Chiang Mai: Silkworm Books.
- Roveda, Vittorio. (2005). **Images of the Gods: Khmer mythology in Cambodia, Thailand and Laos**. Bangkok: River Books.
- The Mahāvastu**. J.J. Jones. (trans.). (1949). London: Luzac & Company.
- The Mahāvastu**. J.J. Jones. (trans.). (1952). London: Luzac & Company.
- The Mahāvastu**. J.J. Jones. (trans.). (1956). London: Luzac & Company.
- Shakya, Min Bahadur. (2004). **Hiraṇyavarṇa Mahāvihāra: A Unique Newar Buddhist Monastery**. Nepal: Nagarjuna Publication.
- Shastri, Ajay Mitra. (1995). **Inscription of Śarabhapurīyas Pāṇḍuvarṁśins, and Somavarṁśins Part I**. New Delhi: Indian Council of Historical Research.
- Skilling, Peter. (2004). "Random Jottings on Śrīghana: An Epithet of the Buddha". In **Annual Report of The International Research Institute for Advanced Buddhology at Soka University for the Academic Year 2003 VII**. Tokyo: The International Research Institute for Advanced Buddhology, Soka University, Japan.